

नामानि कथितान्यत्र भास्करस्य महात्मनः । चित्रभानुस्तथा भानुरादित्यो भास्करस्तथा ॥२०
 प्रीयतामिति सर्वस्मिन्पारणे विधिमादिशेत् । अनेन विधिना यस्तु कुर्यात्पूजां विभावसोः ॥२१
 तस्यां तिथौ देवदेव स याति परमं पदम् । कृत्वैवं सप्तमीं भीम सर्वकामानवाप्नुते ॥२२
 पुत्रार्थं लभते पुत्रान्धनार्थं लभते धनम् । सरोगो मुच्यते रोगैः शुभमाप्नोति पुष्कलम् ॥२३
 पूर्णं संवत्सरे भीम कार्या पूजा दिवाकरे । गन्धपूष्पोपहारैस्तु ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥
 नानाविधैः प्रेक्षणकैः पूजया वाचकस्य तु ॥२४
 इत्थं सम्पूज्य देवेशं ब्राह्मणांश्चाभिपूज्य च । वाचकं च द्विजं पूज्य इदं वाक्यमुदीरयेत् ॥२५
 धर्मकार्येषु मे देव अर्थकार्येषु नित्यशः । कामकार्येषु सर्वेषु जयो भवतु सर्वदा ॥२६
 ततो विसर्जयेद्विप्रान्वाचकं तु द्विजोत्तमम् । इत्थं कुर्यादिदं यस्तु स जयं प्राप्नुयात्फलम् ॥
 सर्वपापविशुद्धात्मा सूर्य्यलोकं स गच्छति ॥२७
 विमानवरमारुहः कञ्जजोद्भवमुत्तमम् । तेजसा रविसंकाशः प्रभया पतगोपमः ॥२८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे जयन्तीकल्पवर्णनं

नाम सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥१७॥

को अमृत धूप कहा गया है । १९। पश्चात् महात्मा सूर्य के चित्रभानु, भानु, आदित्य तथा भास्कर नामों के उच्चारण पूर्वक आप मुझ पर सदैव प्रसन्न रहें ऐसी अभ्यर्थना सभी पारणों में करनी चाहिए । हे देवदेव ! यह पञ्चांग विधान पूर्वक जो इस तिथि में सूर्य की पूजा करता है, उसे उत्तम पद की प्राप्ति

अथाष्टनवतितमोऽध्यायः

अपराजितावर्णनम्

ब्रह्मोवाच

मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणाधिप । अपराजितेति विख्याता महापातकनाशिनी ॥१
 चतुर्थ्यामेकभक्तं तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । उपवासं तथा षष्ठ्यां सप्तम्यां पारणं स्मृतम् ॥२।
 पारणान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । पुष्पाणि करवीरस्य तथा रक्तं च चन्दनम् ॥३
 धूपक्रिया गुग्गुलेन नैवेद्यं गुडपूपकाः । भाद्रपदादिमासेषु विधिरेष प्रकीर्तितः ॥४
 श्वेतानि भीमपुष्पाणि तथा श्वेतं च चन्दनम् । धूपमाज्यमिहाख्यातं नैवेद्यं पायसं रवेः ॥५
 मार्गशीर्षादिमासेषु विधिरेष प्रकीर्तितः । ततोऽगस्त्यस्य पुष्पाणि कुङ्कुमं च विलेपनम् ॥६
 धूपार्थं सिल्लकं प्रोक्तमथ वा रविवर्णकम् । शाल्योदनं च नैवेद्यं सरसं फाल्गुनादिषु ॥७
 रक्तोत्पलानि भूतेश सागुरं चन्दनं तथा । अनन्तो धूप उद्दिष्टो नैवेद्यं खण्डपूपकाः ॥८
 श्रीखण्डं ग्रन्थिसहितमगुरुः सिल्लकं तथा । मुस्ता तथेन्द्रं भूतेश शर्करा गृह्यते त्र्यहम् ॥९
 इत्येष धूपोऽनन्तस्तु कथितो देवसत्तम । ज्येष्ठादिमासेषु तथा विधिरुक्तो मनीषिभिः ॥१०

अध्याय ९८

अपराजिता महापातकनाशिनी का वर्णन

भृणु नामानि देवस्य प्राशनानि च सुव्रत । सुधांशुरर्यमा चैव सविता त्रिपुरान्तकः ॥११
 पारणेष्वेव सर्वेषु प्रीयतामिति कीर्तयेत् । गोमूत्रं पञ्चगव्यं तु घृतं चोष्णं पयो दधि ॥१२
 यस्त्वेतां सप्तमीं कुर्यादनेन विधिना नरः । अपराजितो भवेत्सोऽसौ सदा शत्रुभिराहवे ॥१३
 जित्वा शत्रुं लभेतापि त्रिवर्गं नात्र संशयः । त्रिवर्गमथसम्प्राप्य स्वर्भानोः पुरमश्नुते ॥१४
 ततः पूर्णेषु मासेषु पूजयेच्छक्तितः खगम् । गन्धपुष्पोपहारैस्तु पुराणश्रवणेन च ॥१५
 अश्वदानेन च विभोर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः । वाचकं पूजयित्वा च भास्करस्य प्रियं सदा ॥१६
 भास्कराय ध्वजान्दद्यान्नारत्नविभूषितान् । य इत्थं कुरुते वीर सप्तमीं यत्नतः सदा ॥१७
 स पराजित्य वै शत्रुं याति हंससलोकताम् ॥१८
 शुक्लाश्वोद्भ्रूवयानेन आपगेन पताकिना । आपगाधिपसंकाश आपगानुचरो भवेत् ॥१९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे अपराजितावर्णनं
 नामाष्टनवतितमोऽध्यायः ॥१८॥

हे सुव्रत ! अब सूर्य के नाम एवं प्राशन को बता रहा हूँ । सुनो ! सुधांशु, अर्यमा, सविता, एवं त्रिपुरान्तक, सूर्य मुझ पर सदैव प्रसन्न रहें इस भाँति की विनम्र प्रार्थना सभी पारणों में करनी चाहिए । गाय के मूत्र, गरम दूध (तुरन्त का दुहा), दही, घी, तथा गोमय मिलाकर पंचगव्य कहा जाता है । इस व्रतानुष्ठान में इसी का प्राशन करना बताया गया है । ११-१२। इस प्रकार जो पुरुष इस सप्तमी के व्रतानुष्ठान को ससम्पन्न करता है, वह युद्ध स्थल में शत्रुओं द्वारा सदैव अपराजित ही रहता है । १३।

अथैकोनशततमोऽध्यायः

महाजयाकल्पवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः । महाजया तदा सा वै सप्तमी भास्करप्रिया ॥१
 स्नानं दानं जपो होमः पितृदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं भास्करस्य वचो यथा ॥२
 यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्रविम् । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥३
 पयसा स्नापयेद्यस्तु भास्करं भक्तिमान्नरः । विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसलोकताम् ॥४
 कार्पूरेण विमानेन किङ्किणीजालमालिनी । तेजसा हरिसंकाशः कान्त्या सूर्यसमस्तथा ॥५
 स्थित्वा तत्र चिरं कालं राजा भवति चाञ्जसा । महाजयैषा कथिता सप्तमी त्रिपुरान्तक ॥६
 यामुपोष्य नरो भक्त्या भवते सूर्यलोकगः । ततो याति परं ब्रह्म यत्र गत्वा न शोचति ॥७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमी कल्पे महाजयाकल्पवर्णनं
 नामैकोनशततमोऽध्यायः ॥९९॥

अथ शततमोऽध्यायः

नन्दानामसप्तमीवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कथिता वीर सर्वानन्दकरी शुभा ॥१
 पञ्चम्यामेकभक्तं तु षष्ठ्यां नक्तं प्रकीर्तितम् । सप्तम्यामुपवासं तु कीर्तयन्ति मनीषिणः ॥२
 पारणान्यत्र वै त्रीणि शंसन्तीह मनीषिणः । मालतीकुसुमानीह सुगन्धं चन्दनं तथा ॥३
 कर्पूरागरुसम्मिश्रं धूपं चात्र विनिर्दिशेत् । दध्योदनं खण्डं च नैवेद्यं भास्करप्रियम् ॥४
 तमेव दद्याद्विप्रेभ्योऽशनीयाच्च तदनु स्वयम् । धूपार्थं भास्करस्यैष प्रथमे पारणे विधिः ॥५
 पलाशपुष्पाणि विभो धूपो यः शक्य एव च । कर्पूरं चन्दनं कुष्ठमगुरुः सिल्लकं तथा ॥६
 सप्रन्थि वृषणं भीम कुंकुमं गृञ्जनं तथा । हरीतकी तथा भीम एष पक्षक उच्यते ॥७
 धूपः प्रबोध आदिष्टो नैवेद्यं खण्डमण्डकाः । कृष्णागरुः सितं कञ्जं बालकं वृषणं तथा ॥८
 चन्दनं तगरु मुस्ता प्रबोधशर्करान्विता । भोजयेद्ब्राह्मणांश्चापि खण्डखाद्यैर्गणाधिप ॥
 निम्बपत्रं तु सम्प्राश्य ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥९

अध्याय १००

नन्दा नामक सप्तमी का वर्णन

पारणस्य द्वितीयस्य विधिरेष प्रकीर्तितः

॥१०

नीलोत्पलानि शुभ्राणि धूपं गौगुलमाहरेत् । नैवेद्यं पायसं देयं^१ प्रीतये भास्करस्य तु ॥११

विलेपनं चन्दनं तु प्राशने विधिरुच्यते । तृतीयस्यापि ते वीर कथितो विधिरुत्तमः ॥१२

शृणु नामानि देवस्य पावनानि नृणां सदा । विष्णुर्भगस्तथा धाता प्रीयतामुद्दिगरेच्च वै ॥१३

अनेन विधिना यस्तु कुर्यात्प्रयतमानसः । सकामानिह सम्प्राप्य नन्दते शाश्वती समाः ॥१४

ततः सूर्यसदो गत्वा नन्दते नन्दवर्धन । एषा तु नन्दजननी तवाख्याता मया शिव ॥१५

यामुपोष्य ततो भुक्त्वा नन्दते हंसमाप्य वै

॥१६

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे नन्दानामसप्तमीवर्णनं

नाम शततमोऽध्यायः । १०० ।

अथैकाधिकशततमोऽध्यायः

भद्राकल्पवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं सवितुर्भवेत् । यदा प्रथमता चैव तदा वै भद्रतां व्रजेत् ॥१

होकर भोजन करें इसमें नीम के फल के पत्ते का प्राशन करना बताया गया है । इस भाँति पारण का यह विधान समाप्त किया गया है । ८-१०

इसी भाँति स्वच्छनीलकमल, गुग्गुलु की धूप, खीर का नैवेद्य लेपन के लिए चन्दन, ये सूर्य के लिए अत्यन्त प्रिय वस्तुएँ हैं अतः उन्हें अवश्य समर्पित करना चाहिए । हे वीर ! इस रीति से तीसरे पारण का भी विधान बता दिया गया है । ११-१२

ब्रह्मणं तत्र देवस्य घृतेन कथितं बुधैः । क्षीरेण च तथा वीर पुनरिक्षुरसेन च ॥२
 स्नापयित्वा तु देवेशं चन्दनेन विलेपयेत् । दग्ध्वा तु गुग्गुलं तस्य दद्याद्बुधं तथाप्रतः ॥३
 गोधूमचूर्णं निवपन्विमलं शशिसन्निभम् । सवज्रं सगुडं चैव रक्तपुष्पोपशोभितम् ॥४
 यदस्य शृङ्गमीशानं तत्र वै मौक्तिकं न्यसेत् । यदाप्रेयं तत्र माणिक्यं न्यसेद्वा लोहितं मणिम् ॥५
 नैर्ऋत्ये मकरं दद्याद्वायव्ये पद्मरागिणम् । गाङ्गेयमन्ततस्तस्य स्वशक्त्या विन्यसेद्बुधः ॥६
 चतुर्थ्यामिकभक्तं तु पञ्चम्यां नक्तमादिशेत् । षष्ठ्यामयाचितं प्रोक्त उपवासो ह्यतः परः ॥७
 पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकान्त्यजान् । सप्तम्यां पालयेत्प्राज्ञो दिवा स्वापं विवर्जयेत् ॥८
 अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वै भद्रसप्तमीम् । तस्मै भद्राणि सर्वाणि यच्छन्ति ऋभवः सदा ॥९
 भद्रं ददाति यस्त्वस्यां भद्रस्तस्य सुतो भवेत् । भद्रमासाद्य भूतेश सदा भद्रेण तिष्ठति ॥१०

दिण्डिर्वाच

कोऽयं भद्र इति प्रोक्तः कथं कार्यं प्रभूषणम् । दत्त्वा च किं फलं विद्याद्विधिना केन दीयते ॥११

ब्रह्मोवाच

द्योम भद्रमिति प्रोक्तं देवचिह्नमनूपमम् । यद्दृत्वेह नरः सूर्यं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥१२

गया है (कल्याण प्रदान करने वालों में) वह प्रथम भी है । १। हे वीर ! विद्वानों ने उसके अनुष्ठान में सूर्य के स्नान के लिए भी बताया है तथा दूध और ईख के रस से भी स्नान कराने का विधान है । २। पुनः सूर्य का स्नान कराकर उन्हें चन्दन का लेप अर्पित करते हुए गुग्गुल की धूप भी समर्पित करना चाहिए । अनन्तर गेहूँ के चूर्ण आटे द्वारा उनकी विमल भद्र मूर्ति बनाकर जो चन्दन की भाँति धवल कान्तिपूर्ण हो,

शालिपिण्डमयं कार्यं चतुष्कोणमनूपमम् । गव्येन सर्पिषा युक्तं खण्डशर्करयान्वितम् ॥१३
 चातुर्जातिकपूर्णं तु द्राक्षाभिश्च विशेषतः । नालिकेरफलैश्चैव सुगन्धं च गणाधिप ॥१४
 मध्येन्द्रनीलं भद्रस्य न्यसेत्प्राज्ञः स्वशक्तितः । पुष्परागं मरकतं पद्मरागं तथैव च ॥१५
 अनौपम्यं च माणिक्यं क्रमात्कोणेषु विन्यसेत् । वाचकायाथ वा दद्यादथ वा भोजके स्वयम् ॥१६
 अनेन विधिना यस्तु कृत्वा भद्रं प्रयच्छति । स हि भद्राणि सम्प्राप्य गच्छेद्गोपतिमन्दिरम् ॥१७
 ब्रह्मलोकं ततो गच्छेद्यानारूढो न संशयः । तेजसा गोजसंकाशः कांत्या गोजसमस्तथा ॥१८
 प्रभया गोपतेस्तुल्य ऊर्जसा गोपरस्य च । तस्मादेत्य पुनर्भूमौ गोपतिः स्यान्न संशयः ॥
 प्रसादाद्गोपतेर्वीर सर्वज्ञाधिपपूजितः ॥१९
 इत्येषा कथिता भीम भद्रा नामेति सप्तमी । यामुपोष्य नरो भीम ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥२०
 शृण्वन्ति ये पठन्तीह कुर्वन्ति च गणाधिप । ते सर्वे भद्रमासाद्य यान्ति तद्ब्रह्म शाश्वतम् ॥२१

सुमन्तुर्वाच

इत्युक्तवान्पुरा ब्रह्मा दिण्डिने सप्तमीव्रतम् । मयाप्युक्तं तव विभो यथाज्ञातं यथाश्रुतम् ॥२२
 गृहीत्वा सप्तमीकल्पं मानवो यस्तु भूतले । त्यजेत्कामाद्भूयाद्वापि स ज्ञेयः पतितोऽबुधः ॥२३
 तस्माद्धारय तद्वीर न त्याज्यं सप्तमीव्रतम् । त्यजमानो भवेद्वीर आरूढपतितो नरः ॥२४

(आटे) द्वारा चार कोने वाली सुन्दर भद्र मूर्ति जिसमें गाय के घी, सफेद शक्कर चातुर्जातिक (दाल चीनी, इलायची, तेज एवं नागकेसर) द्राक्षा (मुनक्का) तथा नारियल के फल लगे हों, सुगंध पूर्ण बनाये उस भद्र मूर्ति के मध्य भाग में अपनी शक्ति के अनुसार इन्द्रनील मणि पुष्पराग, मरकत, पद्मराग तथा

श्रावयेद्यस्तु भक्त्या च सप्तमीकल्पमादितः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य ततो याति परं पदम् ॥२५

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे भद्राकल्पवर्णनं

नामैकाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०१॥

अथ द्व्यधिकशततमोऽध्यायः

नक्षत्रपूजाविधिवर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

एवं या देवदेवस्य सप्तमी भास्करस्य तु । यथा बहूनां भार्याणां भर्तुः काचित्प्रिया भवेत् ॥१
सर्वाश्च तिथयो ह्यस्य प्रियाः सूर्यस्य भारत । तस्मादस्यां नरेणेह पूजनीयो दिवाकरः ॥२

शतानीक उवाच

तिथीनामधिपः सूर्यः सर्वासां कथितो यदि । सप्तम्यामेव यागोऽस्य किमर्थं क्रियते बुधैः ॥३

सुमन्तुरुवाच

इदमर्थं पुरा पृष्टः सुरज्येष्ठो दिवि स्थितः । विष्णुना कुरुशार्दूल तेनोक्तं हरये यथा ॥

तथा ते सर्वमाख्यास्ये शृणुष्वैकमना विभो

॥४

सुखासीनं सुरज्येष्ठं पुरा देवं पितामहम् । प्रणम्य शिरसा देव कृष्णो वचनमवब्रवीत् ॥५

को आरम्भ से अन्त तक सुनायेगें उन्हें अश्वमेध के फल की प्राप्ति पूर्वक परम पद की प्राप्ति होगी ऐसा कहा गया है ॥२५

यद्येष भानुमान्देवस्तिथीनामधिपः स्मृतः । किमर्थं पूज्यते ब्रह्मन्सप्तम्यां ब्रूहि मे विभो ॥६
एवमुक्तः सुरज्येष्ठो विष्णुना प्रभविष्णुना । प्रहस्य भगवान्देव इदं वचनमब्रवीत् ॥७

ब्रह्मोवाच

देवेभ्यस्तिथयो दत्ता भास्करेण महात्मना । मुक्त्वैकां सप्तमीं सर्वां सम्यगाराधनेन वै ॥८
यस्यैव यद्दिनं दत्तं स तस्यैवाधिपः स्मृतः । स्वदिने पूजितस्तस्मात्स्वमन्त्रैर्वरदो भवेत् ॥९

विष्णुरुवाच

अर्केण कतरत्कस्मै दिनं दत्तं महात्मना । स्वदिने पूजितेऽस्मिन्वै स्वमन्त्रैर्जायते ध्रुवम् ॥१०

ब्रह्मोवाच

अग्रये प्रतिपद्दत्ता द्वितीया ब्रह्मणे तथा । तृतीया यक्षराजाय गणेशाय चतुर्थ्यपि ॥११
पञ्चमी नागराजाय कार्तिकेयाय षष्ठ्यचपि । सप्तमी स्थापितात्माथ दत्ता रुद्राय चाष्टमी ॥१२
दुर्गायै नवमी दत्ता यमाय दशमी स्वयम् । विश्वेभ्यश्चाथ देवेभ्यो दत्ता चैकादशी सदा ॥१३
द्वादशी विष्णवे दत्ता मदनाय त्रयोदशी । चतुर्दशी शङ्कराय दत्ता सोमाय पूर्णिमा ॥१४
पितृणां भानुना दत्ता पुण्या पञ्चदशी सदा । तिथ्यः पञ्चदशीतास्तु सोमस्य परिकीर्तिताः ॥१५
पीयते कृष्णपक्षे तु सुरैरेभिर्द्योदितैः । शुक्लपक्षे प्रपूर्यन्ते षोडश्या कलया सह ॥१६
अक्षया सा सदैकैका तत्र साक्षात्स्थितो रविः । क्षयवृद्धिकरो ह्येवं तेनासौ तत्पतिः स्मृतः ॥१७

उपरांत कृष्ण ने इस भाँति कहा ।४-५। हे ब्रह्मन् ! यदि तिथियों के अधिनायक सूर्य ही बताये जाते हैं, तो है विभो ! सप्तमी में ही इनकी पूजा क्यों होती है, इसे प्रायः मुझे स्पष्ट बतायें ।६। प्रभुत्व गुण सम्पन्न

ददाति गतिमक्षीणां ध्यानमात्रस्थितो^१ रविः । अन्येपीष्टान्यथाकामान्प्रयच्छन्ति सुखेन वै ॥१८
 तथा सर्वं प्रवक्ष्यामि कृष्ण संक्षेपतः शृणु । अग्निमिष्ट्वा च हुत्वा च प्रतिपद्यमृतं घृतम् ॥
 हविषा सर्वधान्यानि प्राप्नुयादमितं धनम् ॥१९
 ब्रह्माणं च द्वितीयायां सम्पूज्य ब्रह्मचारिणम् । भोजयित्वा च विद्यानां सर्वासां पारगो भवेत् ॥२०
 तृतीयायां च वितेशं वित्ताढ्यो जायते ध्रुवम् । क्रयादिव्यवहोरपु लाभो बहुगुणो भवेत् ॥२१
 गणेशपूजनं कुर्याच्चतुर्थ्यां सर्वकर्मसु । अविघ्नं विद्विषां विघ्नं कुर्याच्चास्य न संशयः ॥२२
 नागानिष्ट्वा च पञ्चम्यां न विपैरभिभूयते । स्त्रियं च लभते पुत्रान्परां च श्रियमाप्नुयात् ॥२३
 सम्पूज्य कार्तिकेयं तु षष्ठ्यां श्रेष्ठः प्रजायते । मेधावी रूपसम्पन्नो दीर्घायुः कीर्तिवर्धनः ॥२४
 सप्तम्यां पूज्य रक्षेशं चित्रभानुं दिवाकरम् । अष्टम्यां पूजितो देवो गोवृषाभरणो हरः ॥२५
 ज्ञानं ददाति विपुलं कान्तिं च विपुलां तथा । मृत्युहा ज्ञानदश्चैव पाशहा च प्रपूजितः ॥२६
 दुर्गा सम्पूज्य दुर्गाणि नवम्यां तरतीच्छया । सङ्ग्रामे व्यवहारे च सदा विजयमश्नुते ॥२७
 दशम्यां यममातिष्ठेत्सर्वव्याधिहरो ध्रुवम् । नरकादथ मृत्योश्च समुद्धरति मानवम् ॥२८
 एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः । प्रजां पशुं धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं तथा ॥२९

हैं। इसी प्रकार सूर्य द्वारा चन्द्रमा का क्षय एवं वृद्धि होती रहती है अतः सूर्य चन्द्र के भी पिता कहे गये हैं। १७। हे कृष्ण ! जिस भाँति आकाश में केवल स्थित मात्र रहने से सूर्य अनश्वर गति एवं अन्य सभी कामनाएँ सुख पूर्वक प्रदान करते रहते हैं, संक्षेप में मैं वह सब बता रहा हूँ मुनो ! प्रतिपदा तिथि में घी की आहुति पूजनोपरांत अग्नि में डालने से समस्त धान्य एवं अमित धन की प्राप्ति होती है। १८-१९। द्वितीया के दिन ब्रह्मा का पूजन करके ब्रह्मचारी के भोजन कराने से वह सभी विधाओं का पूर्ण वक्ता होता

द्वादश्यां विष्णुमिष्ट्वेह सर्वदा विजयी भवेत् । पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा गोपतिगोकरः ॥३०
 कामदेवं त्रयोदश्यां सुरूपो जायते ध्रुवम् । इष्टां रूपवतीं भार्यां लभेत्कामांश्च पुष्कलान् ॥३१
 दृष्ट्वेश्वरं चतुर्दश्यां सर्वैश्वर्यसमन्वितः । बहुपुत्रो बहुधनस्तथा स्यान्नात्र संशयः ॥३२
 पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद्भक्तिमान्नरः । स्वाधिपत्यं भवेत्तस्य सम्पूर्णं न च हीयते ॥३३
 पितरः स्वदिने दिण्डे दृष्टाः कुर्वन्ति सर्वदा । प्रजावृद्धिं धनं रक्षां चायुष्यं बलमेव च ॥३४
 उपवासं विनाप्येते भवन्त्युक्तफलप्रदाः । पूजया जपहोमैश्च तोषिता भक्तितः सदा ॥३५
 मूलमन्त्रैश्च संज्ञाभिरंशमन्त्रैश्च कीर्तिताः । पूर्ववत्पद्ममध्यस्थाः कर्तव्याश्च तिथीश्वराः ॥३६
 गन्धपुष्पोपहारैश्च यथा शक्त्या विधीयते । पूजा बाह्येन विधिना कृतापि च फलप्रदा ॥३७
 आज्यधारासमिद्धिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः । यथोक्तफलदो होमो जपः शान्तेन चेतसा ॥३८
 मूलमन्त्राश्च संज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्तिताः । कृत्वा यज्ञान्दश द्वौ च फलान्येतानि भक्तितः ॥३९
 यथोक्तानि तथोक्तानि लभेतेहाधिकान्यपि । इह यस्माद्यथान्यस्मिन्यो वसेद्यः सुखी सदा ॥४०
 तेषां लोकेषु मन्त्रज्ञो यावत्तेषां तिथिः स्थिता । दहेत्तस्मात्तथारिष्टं तद्रूपो जायते नरः ॥४१
 सुरूपो धर्मसम्पन्नो क्षपितारिर्महीपतिः । स्त्री वा नपुंसको वापि जायते पुरुषोत्तमः ॥४२

लोकों के पूज्य हैं, अतः द्वादशी में इनकी पूजा करने से सदैव विजय प्राप्त होती है । ३०। त्रयोदशी में मदन (काम) की पूजा करने से निश्चित ही रूप-सौन्दर्य की प्राप्ति तथा अभिलषित स्त्री समेत सभी कामनाएं भी प्राप्त होती हैं । ३१। चतुर्दशी में शंकर की आराधना करने पर समस्त ऐश्वर्यों, उनके पुत्रों एवं अतुल्य धन की निश्चित प्राप्ति होती है । ३२। उसी भाँति पूर्णिमा के दिन चन्द्रमा की पूजा करने पर उस भक्तिमान् पुरुष को अपने सम्पूर्ण आधिपत्य की प्राप्ति होती है, जिससे वह कभी नहीं च्युत होता है । ३३

इत्येताः कथिताः कृष्ण तिथयो या मया तव । नक्षत्रदेवताः सर्वा नक्षत्रेषु व्यवस्थिताः ॥४३
 इष्टान्कामान्प्रयच्छन्ति यास्ता वक्ष्ये महीधर । चन्द्रमा यत्र नक्षत्रे महावृद्ध्या स्थितः सदा ॥४४
 उक्तस्तु देवतायज्ञस्तदा सा फलदा भवेत् । देवताश्च प्रवक्ष्यामि नक्षत्राणां यथाक्रमम् ॥४५
 नक्षत्राणि च सर्वाणि यज्ञाश्चैव पृथक्पृथक् । अश्विन्यामश्विनाविष्ट्वा दीर्घायुर्जायते नरः ॥४६
 व्याधिभिर्मुच्यते क्षिप्रमत्यर्थं व्याधिपीडितः । भरण्यां यम उद्दिष्टः कुसुमैरसितैः शुभैः ॥४७
 तथा गन्धादिभिः शुभैरपमृत्योर्विमोचयेत् ॥४८
 अनलः कृत्तिकायां तु इह सम्पूजितः परः । रक्तमाल्यादिभिर्दद्यात्फलं होमेन च ध्रुवम् ॥४९
 पूज्यः प्रजापतिः प्रीत इष्टो दद्यात्पशूंस्तथा । रोहिण्यां देवशार्दूल पूजनादिह गोपते ॥
 मृगशीर्षे सदा सोमो ज्ञानमारोग्यमेव च ॥५०
 आर्द्रायां तु शिवं पूज्य पश्चाद्विज यमाप्नुयात् । पद्मादिभिः स दिव्यैश्च पूजितः शं प्रयच्छति ॥५१
 तथा पुनर्वस्वदितिः सदा सम्पूज्यते दिवि । गुरुणां तर्पिता चैव मातेव परिरक्षति ॥५२
 पुष्ये बृहस्पतिर्बुद्धिं ददाति विपुलां शुभाम् । गीतैर्गन्धादिभिर्नागा आश्लेषायां प्रपूजिताः ॥५३
 तर्पिताश्च यथान्यायं भक्ष्याद्यैर्मधुरैः सितैः । रक्षामिषादिभिस्तैस्तैः प्रीतिं कुर्वन्ति मानद ॥५४
 मघामु पितरः सर्वे हव्यैः कव्यैश्च पूजिताः । प्रयच्छन्ति धनं धान्यं भृत्यान्पुत्रान्पशूंस्तथा ॥५५

हे कृष्ण ! इस प्रकार मैंने समस्त तिथियों को तुम्हें बता दिया । इसी भाँति नक्षत्रों के अधीश्वर भी अपने-अपने नक्षत्रों में सन्निहित होते हैं ॥४३॥ हे महीधर ! जिस प्रकार वे मनुष्य को अभिलषित वस्तुएँ प्रदान करते रहते हैं मैं उन्हें भी बता रहा हूँ । सुनो ! चन्द्रमा जिस नक्षत्र में समृद्ध (चारों चरण

फाल्गुन्यामथ वै पूषा इष्टः पुष्पादिभिः शुभैः । पूर्वायां विजयं दद्यादुत्तरायां भगं तथा ॥५६
 भर्तारमीप्सितं दद्यात्कन्यायै पुरुषाय ताम् । इह जन्मनि युज्येत रूपद्रविणसम्पदा ॥५७
 पूजितः सविता हस्ते विश्वतेजोनिधिः सदा । गन्धपुष्पादिभिः सर्वं ददाति विपुलं धनम् ॥५८
 राज्यं तु त्वष्टा चित्रायां निःसपत्नं प्रयच्छति । इष्टः सन्तर्पितः प्रीतः स्वात्यां वायुर्बलं परम् ॥५९
 इद्राग्री च विशाखायां जातरक्तैः प्रपूज्य च । धनधान्यानि लब्ध्वेह तेजस्वी निवसेत्सदा ॥६०
 रक्तैर्मित्रमनूराधास्वेवं सम्पूज्य भक्तितः । श्रियो भजन्ति सर्वेषां चिरं जीवन्ति सर्वदा ॥६१
 ज्येष्ठायां पूर्ववच्छक्रमिष्ट्वा पुष्टिमवाप्नुयात् । गुणैर्ज्येष्ठश्च^१ सर्वेषां कर्मणा च धनेन च ॥६२
 मूले देवपितृन्त्सर्वान्भक्त्या^२ सम्पूज्य पूर्ववत् । पूर्ववत्फलमाप्नोति स्वर्गस्थाने ध्रुवो भवेत् ॥६३
 पूर्वाषाढे ह्यपः पूज्य हुत्वा तत्रैव पूर्ववत् । सन्तापान्मुच्यते क्षिप्रं शारीरान्मानसात्तथा ॥६४
 आषाढासु तथा विश्वानुत्तराषाढयोगतः । विद्वेशं पूज्य पुष्पाद्यैः^३ सर्वमाप्नोति मानवः ॥६५
 श्रवणे तु सितैर्विष्णुं पीतैर्नैलैश्च भक्तितः । सम्पूज्य श्रियमाप्नोति परं विजयमेव च ॥६६
 धनिष्ठासु वसूनिष्ट्वा न भयं भजते क्वचित् । महतोऽपि भयात्स्वेतैर्गन्धपुष्पादिभिः शुभैः ॥६७
 इन्द्रं शतभिषायां च व्याधिभिर्मुच्यते ध्रुवम् । आतुरः पुष्टिमाप्नोति स्वास्थ्यमैश्वर्यमेव च ॥६८

है ॥५५॥ पूर्वा फाल्गुनी में सुन्दर पुष्पों द्वारा पूषा की पूजा करने पर विजय, तथा उत्तरा फाल्गुनी में भग
 देव की आराधना करने पर कन्या को मन चाहा पति एवं पुरुष को कन्या की प्राप्ति होती है और इसी
 जन्म में उसे अत्यन्त सौन्दर्य पूर्वक धन की भी प्राप्ति हो जाती है ॥५६-५७॥ हस्त नक्षत्र में विश्व के परम
 तेजस्वी सविता (सूर्य) की पूजा गंध पुष्पों द्वारा पूजा करने से विपुल धन की प्राप्ति होती है ॥५८॥ चित्रा
 नक्षत्र में पवित्र होने पर लक्ष्मी निःसपत्न (एक स्त्री) राज्य प्राप्त करने है । स्वामी में विश्वानुत्तरा
 षाढा नक्षत्र में पूजा करने से स्वामी को स्वस्थ और धनवान् बनाने में सहायता मिलती है ॥६५॥ श्रवण
 नक्षत्र में सिते रंग के विष्णु की पूजा करने से स्वामी को परम विजय मिलती है ॥६६॥ धनिष्ठा नक्षत्र में
 वसुदेव की पूजा करने से स्वामी को भय न भजने का शक्ति मिलती है ॥६७॥ इन्द्र नक्षत्र में शतभिषा
 नक्षत्र में व्याधि भिर्मुक्त होने का शक्ति मिलती है ॥६८॥ आतुर नक्षत्र में स्वस्थ और धनवान् बनाने में सहायता
 मिलती है ॥६८॥

अजं भाद्रपदायां तु शुद्धस्फटिकसन्निभम् । सम्पूज्य भक्तिमाप्नोति परं विजयमेव च ॥६९
 उत्तरायामहिर्बुध्न्यं परां शान्तिमवाप्नुयात् । रेवत्यां पूजितः पूषा ददाति सततं शुभम्^१ ॥
 सितैः पुष्पैः स्थितिं चैव धृतिं विजयमेव च ॥७०
 तवैवैते समाख्याता यज्ञाः संक्षेपतो मया । नक्षत्रदेवतानां च साधकानां हिताय वै ॥
 भक्त्या वित्तानुसारेण भवन्ति फलदाः सदा ॥७१
 गन्तुमिच्छेदनन्त्यं वा क्रियां प्रारब्धमेव च । नक्षत्रदेवतायज्ञं कृत्वा तत्सर्वमाचरेत् ॥७२
 एवं कृते हि तत्सर्वं यात्राफलमवाप्नुयात् । क्रियाफलं च सम्पूर्णमित्युक्तं भानुना स्वयम् ॥७३
 यज्ञात्स विजयं कुर्यात्क्रियां कुर्याद्यथेप्सिताम् । कालचक्रेऽथ वा सूर्यं राशिचक्रे कलात्मना ॥७४
 विभ्रतेजोनिधिं ध्यात्वा सर्वं कुर्याद्यथेप्सितम् । विभूतिरेषा चोद्दिष्टा क्रियाभिः साध्यते ध्रुवम् ॥७५
 उद्दिष्टाभिः प्रयत्नेन मुक्तियोगेन साध्यते । भानोराराधनाद्वापि प्राप्यते मुक्तिरेव हि ॥
 तस्मादाराधय रविं भक्त्या त्वं मधुसूदन ॥७६
 इज्यापूजानमस्कारशुश्रूषाभिरर्हनिशम् । व्रतोपवासैर्विधिर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥७७

स्फटिक की भाँति अज की पूजा करने से भक्ति एवं विजय की प्राप्ति होती है । ६९। उत्तरा भाद्रपद में 'अहिर्बुध्न्य देव' की पूजा करने से उत्तम शांति प्राप्त होती है । रेवती नक्षत्र में पूषा की पूजा श्वेत पुष्पों द्वारा सुसम्पन्न करने पर निरन्तर कल्याण, स्थिति, धृति, एवं विजय की प्राप्ति होती है । ७०

तुम्हारे और नक्षत्र देवताओं के साधनों के हित की कामना वश होकर मैंने संक्षेप में इन यज्ञों को यना दिया । अपने वित्त (धन) के अनुसार भक्ति पूर्वक पूजित होने पर ये देवगण सदैव फल प्रदान करते

यः कारयति देवार्चां हृदयालम्बनं रवेः । स नरो भानुसालोक्यमुपैति गतकल्मषः^१ ॥७८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे नक्षत्रपूजाविधिवर्णनं

नाम द्व्यधिकशततमोऽध्यायः । १०२ ।

अथ त्र्यधिकशततमोऽध्यायः

सूर्यपूजामहिमवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

यश्च देवालयं भक्त्या भानोः कारयते स्थिरम् । स सप्त पुरुषांल्लोकान्भानोर्नयति मानवः ॥१
यावन्त्यब्दानि देवार्चा रवेस्तिष्ठति मन्दिरे । तावद्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके स मोदते^२ ॥२
देवार्चा लक्षणोपेता यद्गृहे सन्ततो विधिः । निष्कामं वा मनो यस्य स याति रविसाम्यताम् ॥३
पुष्पाण्यतिसुगन्धीनि मनोज्ञानि च यः पुमान् । प्रयच्छति हि देवेशं तद्भ्रावगतमानसः ॥४
धूपांश्च विविधांस्तांस्तान्गन्धाढ्यं चानुलेपनम् । दीपबल्युपहारांश्च यच्चाभीष्टमथात्मनः ॥५
नरः सोऽनुदिनं यज्ञात्प्राप्त्याराधनाद्रवेः । यज्ञेशो भगवान्भानुर्मखैरपि च तोष्यते ॥६
बहूपकरणा यज्ञा नानसम्भारविस्तराः । प्राप्यन्ते^३ तैर्धनयुतैर्मनुष्यैर्लोकसञ्चयैः ॥७

है, वह निष्पाप होकर सूर्य की सालोक्य मुक्ति प्राप्ति करता है । ७७-७८

श्रीभविष्य महापुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प में नक्षत्र पूजाविधि वर्णन नामक एक सौ दूसरा अध्याय समाप्त । १०२ ।

भक्त्या तु पुरुषैः पूजा कृता दुर्वाकुरैरपि । रवेर्ददाति हि फलं सर्वयज्ञैः सुदुर्लभम् ॥८
यानि पुष्पाणि भक्ष्याणि धूपगन्धानुलेपनम् । दयितं भूषणं यच्च रक्तके चैव वाससी ॥९
यानि चाभ्युपहाराणि भक्ष्याणि च फलानि च । प्रयच्छ तानि देवेश भवेथाश्रैव तन्मनाः ॥१०
आद्यं तं यज्ञपुरुषं यथाशक्त्या प्रसादय । आराध्य स्थापितं देवं तस्मिन्नेव नरालये ॥११
पुष्पैस्तीर्थोदकैर्गन्धैर्मधुना सर्पिषा तथा । क्षीरेण स्नापयेद्देवं चित्रभानुं दिवाकरम्^१ ॥१२
दधिक्षीरहृदान्याति स्वर्गलोकान्मधुच्युतान् । प्रयास्यति यदुश्रेष्ठ निर्वृतिं वापि शाश्वतीम् ॥१३
स्तोत्रैर्गीतैस्तथा वाद्यैर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः । मनसश्चैकतायोगादाराध्य विभावसुम् ॥१४
आराध्य तं विदेहानां पुरुषाः सप्तसप्ततिः । हैहयानां च पञ्चाशदमृतत्वं समागताः ॥१५
स त्वमेभिः प्रकारैस्तमुपवासैस्तु भास्करम् । सन्तोषय हि तुष्टोऽसौ भानुर्भवति शान्तिदः ॥१६

कृष्ण उवाच^२

उपवासैश्चित्रभानुः कथं तुष्टः प्रजायते । परिचर्या कथं कार्या या कार्या चोपवासिना ॥१७
यद्यत्कार्यं यदा चैवभानोराराधनं नरैः । तत्सर्वं विस्तराद्ब्रह्मण्यथावद्वक्तुमर्हसि ॥१८

ब्रह्मोवाच

स्मृतः सम्पूजितो धूपपुष्पाद्यैः स सदा रविः । भोगिनामुपकाराय किं पुनश्चोपवासिनाम् ॥१९

आराधना करके समस्त यज्ञों द्वारा प्राप्त होने वाले उन अत्यन्त दुर्लभ एवं सम्पूर्ण फलों की प्राप्ति कर सकता है ॥७-८॥ अतः हे देवेश ! समस्त पुष्पों, भक्ष्य पदार्थों, धूप, सुगन्धित लेपन, सुन्दर भूषण, लाल रंग के दो वस्त्रों, समस्त उपहारों एवं भक्ष्य फलों को सूर्य के लिए समर्पित करते हुए उनके ध्यान में तन्मय

उपावृत्तस्तु पापेभ्यो यस्तु वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविर्वाजितः ॥२०
 एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्रमथ वा हरे । उपवासी रविं यस्तु भक्त्या ध्यायति मानवः ॥२१
 तन्नामयाजी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः । निष्कामः पूजयित्वा तं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥२२
 यश्च काममभिध्याय भास्करार्पितमानसः । उपोषति तमाप्नोति प्रसन्ने तु वृषध्वजे ॥२३

श्रीकृष्ण उवाच

ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः स्त्रीभिस्तथा विभो । संसारगर्तपङ्कस्थैः सुगतिः प्राप्यते कथम् ॥२४

ब्रह्मोवाच

अथाराध्य जगन्नाथं भास्करं तिमिरापहम् । निर्व्यलीकेन चित्तेन प्रयास्यति च सद्गतिम् ॥२५
 विषयाग्राहवैषम्यं न चित्तं भास्करार्पणम् । स कथं पाप कर्ता वै नरो यास्यति सद्गतिम् ॥२६
 यदि संसारदुःखार्तः सुगतिं गन्तुमिच्छसि । तदाराध्य सर्वेशं^१ ग्रहेशं लोकपूजितम् ॥२७
 पुष्पैः सुगन्धैर्हृद्यैश्च धूपैः सागुरुचन्दनैः । वासोविभूषणैर्भक्ष्यैरुपवासपरायणः ॥२८
 यदि संसारनिर्वेदादभिवाञ्छसि सद्गतिम् । तदाराध्य कालेशं यच्चेष्टं तव चेतसा ॥२९
 पुष्पाणि यदि तेन स्युः शस्तं पादपपल्लवैः । दूर्वाकुरैरपि कृष्ण तदभावेऽर्चयेद्रविम् ॥३०

अभिलाषाएँ पूरी करते हैं और जो उपवास रह कर उनकी आराधना करता है उसके लिए कहना ही क्या है । १९। पाप निवृत्ति पूर्वक भागों के त्याग कर जो रागद्वेषरहित गुणों के साथ व्यतीत करता है उसे 'उपवास' कहते हैं । २०। हे हर ! इस प्रकार एक दो या तीन रात का उपवास रहकर भक्ति पूर्वक उनके नाम के कीर्तन उन्हीं के लिए कर्मों में अनुरक्त एवं तन्मय होकर निष्काम भावना से जो सूर्य की आराधना करता है उसे पर ब्रह्म की प्राप्ति होती है । २१-२२। उनमें पूर्ण मन लगा कर तथा पूर्ण श्रद्धा पूर्वक उनकी

पुष्पपत्राम्बुभिर्धूपैर्यथाविभवमात्मनः । पूजितस्तुष्टिमतुलां भक्त्या यात्येकचेतसाम् ॥३१
यः सदायतने भानोः कुर्यात्सम्मार्जनं नरः । स पांसुदेहसंयोगात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३२
यावत्यः पांसुकणिका मार्ज्यन्ते भास्करालये । दिनानि दिवि दिव्यानि तावन्ति मोदते नरः ॥३३
सबाह्याभ्यन्तरं वेदम मार्जते भास्करस्य यः । स बाह्याभ्यन्तरस्तस्य कायो निष्कल्मषो भवेत् ॥३४
यश्चानुलेपनं कुर्याद्भानोरायतने नरः । स हेलिलोकमासाद्य मोदते गोगते हरौ ॥३५
मृदा वा मृद्विकारैर्वा वर्णकैर्गोमयेन वा । अनुलेपनकृद्भक्त्या नरो गोपतिमाप्नुयात् ॥३६
उदकाभ्युक्षणं भानोर्यः करोति तथाक्षये । स गच्छति नरः कृष्ण यत्रास्ते गोपतिः सदा ॥३७
पुष्पप्रकरमत्यर्थं सुगन्धं भास्करालये । अनुलिप्ते नरो दद्यात्पूषोत्तरगृहं व्रजेत् ॥३८
विमानवरमध्येति सर्वरत्नमयं दिवि । सम्प्राप्नोति नरो दत्त्वा दीपकं भास्करालये ॥३९
यस्तु सम्बत्सरं पूर्णं तिलपात्रप्रदो नरः । ध्वजं च भास्करे दद्यात्सममत्र फलं लभेत्^१ ॥४०
विधुनोत्यतिवातेन दातुरज्ञानतः कृतम् । पापं दातुर्गृहे भानुदिवारात्रौ न संशयः ॥४१
गीतवाद्यादिभिर्देवं य उपास्ते विभावसुम् । गन्धर्वनृत्यैर्वाद्यैश्च विमानस्थो निषेव्यते ॥४२

सूर्य की अर्चना करो । २७-३०। क्योंकि भक्तिपूर्वक तन्मय होकर शक्ति के अनुसार पुष्प, पत्र एवं जल द्वारा ही उनकी पूजा करने पर प्रसन्न होने से ये अतुलनीय तुष्टि प्रदान करते हैं । ३१। इस प्रकार जो मनुष्य उनके मंदिर में झाड़ू द्वारा सफाई करता है उसे अपनी देह में (झाड़ू द्वारा उड़ी हुई) धूल स्पर्श होते ही समस्त पातकों से मुक्ति प्राप्त हो जाती है । ३२। सूर्य के मंदिर में धूल के जितने कणों की सफाई होती है, उतने दिव्य दिन वह मनुष्य दिव्य लोक में आनन्द का अनुभव करता है । ३३। एवं जो सूर्य के मन्दिर में

जातिस्मरत्वं वृद्धिं च ततस्तु परमां गतिम् । प्राप्नोति हेलेरायतने पुण्याख्यानकथाकरः ॥४३
 तस्मात्कुर्यात्प्रयत्नेन पूजयेदापि वाचकम् । नान्यत्प्रीतिकरं भानोः पुण्याख्यानादृते क्वचित् ॥४४
 एकोऽपि हेलेः सुकृतः प्रणामो दशाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म हेलिप्रणामी न पुनर्भवाय ॥४५

एवं^१ देवेश्वरो भक्त्या येन भानुरुपासितः । स प्राप्नोति गतिं श्लाघ्यां यामिच्छति च चेतसा ॥४६
 तमाराध्य मया प्राप्तं ब्रह्मत्वं लोकपूजितम् । सौरैर्यथेप्सितं प्राप्तं त्वया तस्मात्पुरानघ ॥४७
 ब्रह्महत्याभिभूतस्तु गोश्रुताभरणो हरः । तमाराध्य रविं भक्त्या मुक्तोऽसौ ब्रह्महृत्यया ॥४८
 देवत्वं मनुजैः कैश्चिद्गन्धर्वत्वं तथा परैः । विद्याधरत्वमपरैरेवाप्तं हि दिवाकरात् ॥४९
 लेखः क्रतुशतेनेशमाराध्यैनं दिवाकरम् । इन्द्रत्वमगमत्तस्मान्नान्यः पूज्यो^२ दिवाकरात् ॥५०
 देवेभ्योऽप्यतिपूज्यस्तुस्वगुरुर्ब्रह्मचारिणा । तस्मात्स यज्ञपुरुषो विवस्वान्पूज्य एव हि ॥५१
 स्त्रियाश्च भर्तारमृते पूज्योऽत्यन्तं विभावसुः । भर्तुर्गृहस्थस्य सतः पूज्यो गोपतिरञ्जुमान् ॥५२
 वैश्यानामपि चाराध्यस्तपोभिस्तमनाशनः । ध्येयः परिव्राजकानां सदा देवो विभावसुः ॥५३

मुनाता है उसकी जन्मान्तरीय, जातिस्मरणी एवं वृद्धि होने के पश्चात् उत्तम गति की भी प्राप्ति होती है । ४३। इसीलिए प्रयत्न पूर्वक (कथा) वाचक की पूजा करनी चाहिए क्योंकि सूर्य के प्रसन्न होने के लिए पुण्य कथाओं के सुनने-सुनाने के अतिरिक्त अन्य कोई दूसरी वस्तु नहीं बतायी गयी है । ४४। एवं भली भाँति एक ही बार सूर्य के लिए प्रणाम करने वाले को दश अश्वमेध यज्ञ करने के समान फल प्राप्त होते हैं और दश अश्वमेध यज्ञ करने वाले को यहाँ (भूमि पर) जन्म लेना पड़ता है पर सूर्य के प्रणाम करने वाले का फिर जन्म नहीं होता है । ४५। इस प्रकार जो भक्ति पूर्वक सूर्य की आराधना करता है, उसे अपने

एवं सर्वाश्रमाणां हि चित्रभानुः परायणम् । सर्वेषां चैव वर्णानां तमाराध्याप्नुयाद्गतिम् ॥५४
इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमी कल्पे सूर्यपूजामहिमवर्णनं नाम
अधिकशततमोऽध्यायः । १०३।

अथ चतुरधिकशततमोऽध्यायः

त्रिवर्गसप्तमीव्रतनिरूपणम्

शृणुष्व संयतः काम्यानुपवासांस्तथापरान् । तांस्तानाश्रित्य यान्कामान्कुरुतेप्सितमानसः ॥१
सप्तम्यां शुक्लपक्षे तु फाल्गुनस्येह मानवः । जपन्हेलीति देवस्य नाम भक्त्या पुनःपुनः ॥२
देवार्चने चाष्टशतं कृत्वैतच्च जपेच्छुचिः । स्नातः प्रस्थानकाले तु उत्थाने स्खलिते क्षुते ॥३
पाखण्डान्यतितांश्चैव तथैवान्यायशालिनः । नालपेत तथा भानुमर्चयेच्छुद्ध्यान्वितः ॥
इदं चोदाहरेद्भ्रानौ मनः संधाय तत्परः ॥४
हंसहंस कृपालुस्त्वमगतीनां गतिर्भव । संसारार्णवमग्नानां त्राता भव दिवाकर ॥५
एवं प्रसाद्योपवासं कृत्वा नियतमानसः । पूर्वाह्णे एव च सकृत्प्राश्यान्वाचमनीयकम् ॥६
स्नात्वार्चयित्वा हंसेति पुनर्नाम प्रकीर्तयेत् । वज्रधारात्रयं चैव क्षिपेत्त्रिद्वेषपादयोः ॥७

आराधना करके उत्तम गति की प्राप्ति अवश्य कर लेनी चाहिए । ५४

श्री भविष्य महापुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प में सूर्य पूजा महिमा वर्णन नामक
एक सौ तीसरा अध्याय समाप्त । १०३।

चैत्रवैशाखयोश्चैव तद्वज्ज्येष्ठे तु पूजयन् । मर्त्यलोके गतिं श्रेष्ठां कृष्ण प्राप्नोति वै नरः ॥८
 उत्क्रांतस्तु व्रजेत्कृष्ण दिव्यं हंसालयं शुभम् । वृषध्वजप्रसादाद्द्वै संक्रन्दनश्रिया वृतः ॥९
 आषाढे श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजे चैव अनेन विधिना नरः ॥१०
 उपोष्य सम्पूज्य तथा मार्तण्डेति च कीर्तयेत् । गोमूत्रप्राशनोत्पूतो धनी धनपुरं व्रजेत् ॥११
 आराधितस्य जगतामीश्वरस्याव्ययात्मनः । उत्क्रांतिकाले स्मरणं भास्करस्य तथाप्नुयात् ॥१२
 क्षीरस्य प्राशनं कृष्ण विधिं चैव यथोदितम् । कार्तिकादि यथान्यायं कुर्यान्मासचतुष्टयम् ॥१३
 तेनैव विधिना कृष्ण भास्करेति च कीर्तयेत् । स याति भानुसालोक्यं भास्करं स्मरति क्षये ॥१४
 प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेप्सितम् । चातुर्मास्ये तु सम्पूर्णे कृत्वा पुस्तकवाचनम् ॥१५
 कथां तु भास्करस्येह सङ्गीतकमथापि वा । धर्मश्रवणमभीष्टं सदा धर्मध्वजस्य तु ॥१६
 वाचकं पूजयित्वा तु तस्मात्कार्यं विपश्चिता । श्राद्धमन्येन पक्वेन वाचकेन द्विजेन तु ॥
 दिव्येन च यथायुक्तमभीष्टं भास्करस्य हि ॥१७
 एवमेव गतिं श्रेष्ठां देवानामनुकीर्तनात् । प्राप्नुयात्त्रिविधां कृष्ण त्रिलोकाख्यां नरः सदा ॥१८
 कथितं पारणं यत्ते प्रथमं गोधराधनम् । आधिपत्यं तथा भोगांस्ततः प्राप्नोति मानुषः ॥१९

चैत्र वैशाख मास के इस विधान की भाँति ज्येष्ठ में भी उनकी पूजा इसी विधान द्वारा सुसम्पन्न करना चाहिए । हे कृष्ण ! उसी द्वारा इस मर्त्य लोक में उस मनुष्य को उत्तम गति की प्राप्ति होती है अन्यथा नहीं ऐसा बताया गया है । ८। हे कृष्ण ! मरणानन्तर वह पुरुष वृष ध्वज (सूर्य) की अनुकम्पा वश हर्षातिरेक से मग्न होकर दिव्य हंस (सूर्य) की प्राप्ति करता है । १। इसी प्रकार पञ्चम आषाढ

द्वितीयेन तथा भोगान्गोपतेः प्राप्नुयान्नरः । सूर्यलोकं तृतीयेन पारणे न तथाप्नुयात् ॥२०॥
 एवमेतत्समाख्यातं गतिप्रापकमुत्तमम् । विधानं देवाशार्दूल यदुक्तं सप्तमीव्रते ॥२१॥
 यः श्वेतां सप्तमीं कुर्यात्सुगतिं श्रद्धया नरः । तथा भक्त्या च वै नारी प्राप्नोति त्रिविधां गतिम् ॥२२॥
 एषा धन्या पापहरा तिर्थिनित्यमुपासिता । आराधनाय यस्तेषां यदा भानोर्धराधर ॥२३॥
 पठतां शृण्वतां चापि सर्वपापभयापहा । तथा धन्या च पुण्या च त्रिवर्गादीष्टदा सदा ॥२४॥
 इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे त्रिवर्गसप्तमीव्रतनिरूपणं नाम

चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥१०४॥

अथ पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः

कामदासप्तमीव्रतनिरूपणम्

ब्रह्मोवाच

फाल्गुनामलपक्षस्य सप्तम्यां क्षमाधराव्यय । उपोषितो नरो नारी समभ्यर्च्य तमोऽपहम् ॥१॥
 सूर्यनाम जपन्भक्त्या मितभोक्ता जितेन्द्रियः । उत्तिष्ठन्प्रस्वपंश्रैव सूर्यमेवाभिकीर्तयेत् ॥२॥
 ततोऽन्यदिवसे प्राप्ते त्वष्टम्यां प्रयतो रविम् । स्नात्वा देवं समभ्यर्च्य दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥३॥

दिया ॥१९॥ इसी प्रकार दूसरे पारण द्वारा मनुष्य सूर्य के भोगों की प्राप्ति करता है और तीसरे पारण द्वारा सूर्य लोक की प्राप्ति होती है ॥२०॥ हे देवशार्दूल ! इस प्रकार मैंने उत्तम विधान को तुम्हें मुना दिया सप्तमी व्रत में अनुष्ठान द्वारा उत्तम गति प्राप्त होती है ॥२१॥ जो पुरुष या स्त्री भक्ति पूर्वक इस

रविमुद्दिश्य वै चाश्रौ घृतहोमकृतक्रियः । प्रणिपत्य जगन्नाथमिति वाणीमुदीरयेत् ॥४
 यमाराध्य पुरा देवी सावित्री कामनाय वै । स मे ददातु देवेशः सर्वान्कामान्विभावसुः ॥५
 समभ्यर्च्य इति प्राप्तान्कृत्स्नान्कामान्यथेप्सितान् । स ददात्यखिलान्कामान्प्रसन्नो मे दिवस्पतिः ॥६
 भ्रष्टराज्यश्च देवेन्द्रो यमभ्यर्च्य दिवस्पतिः । कामान्सम्प्राप्तवान्राज्यं स मे कामं प्रयच्छतु ॥७
 एवमभ्यर्च्य पूजां च निष्पाद्येह विवस्वतः । भुञ्जीत प्रयतः सम्यग्घविष्यं पतगध्वज ॥८
 फाल्गुने चैत्रवैशाखज्येष्ठे यस्य समापनम् । चतुर्भिः पारणं मासैरेभिर्निष्पादितं भवेत् ॥९
 करवीरैश्चतुरो मासान्भक्त्या सम्पूजयेद्रविम् । कृष्णागुरुं दहेद्भूपं प्राश्यं गोशृङ्गजं जलम् ॥१०
 नैवेद्यं खण्डवेष्टास्तु दद्याद्विप्रेभ्य एव च । ततश्च श्रूयतामन्या ह्याषाढादिषु या क्रिया ॥११
 जातीपुष्पाणि शस्तानि धूपो गौगुल उच्यते । कूपोदकं समश्नीयान्नैवेद्यं पायसं मतम् ॥१२
 स्वयं तदेव चाश्नीयाच्छेषं पूर्ववदाचरेत् । कार्तिकादिषु मासेषु गोमूत्रं कायशोधनम् ॥१३
 महाङ्गो धूप उद्दिष्टः पूजा रक्तोत्पलैस्तथा । कांसारं चात्र नैवेद्यं निवेद्यं भास्कराय वै ॥१४
 प्रतिमासं च विप्राय दातव्या दक्षिणा तथा । कर्पूरं चन्दनं मुस्तामगरं तगरं तथा ॥१५
 ऊषणं शर्करा कृष्ण सुगन्धं सिल्लकं तथा । महाङ्गोऽयं स्मृतो धूपः प्रियो देवस्य सर्वदा ॥१६

अर्पित करने के उपरांत सूर्य के उद्देश्य से अग्नि में घी की आहुति अर्पित करे । अनन्तर उन्हें प्रणाम करके (जगन्नाथ) शब्द का उच्चारण भी करे । १-४। पश्चात् यह भी कहे कि जिसकी सर्वाङ्गीण आराधना करके सावित्री देवी निखिल कामनाएँ प्राप्त की हैं वही देवनायक सूर्य उन समस्त कामनाओं को मुझे प्रदान कर अनुगृहीत करे । ५। भली भाँति पूजा करने से प्राप्त होने वाली उन समस्त कामनाओं से प्रसन्न होकर सूर्य देव मुझे वर प्रदान करने की कृपा करें । ६। तथा जिस प्रकार राज्यच्यत होने पर स्वर्गपति

प्रीणनं चेष्टया भानोः पारणेपारणे गते । यथाशक्ति यथायोगं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ॥१७
 सद्भावेनैव सप्ताश्वः पूजितः प्रीयते यतः । पारणान्ते यथाशक्त्या पूजितः स्नापितो रविः ॥१८
 प्रीणितश्रेप्सितान्कामान्दद्यादव्याहृतं हरे । ऐषा पुण्या पापहरा सप्तमी सर्वकामदा ॥१९
 यथाभिलषितान्कामान्लभते गरुडध्वज । उपोष्यैतां त्रिभुवनं प्राप्तमिन्द्रेण वै पुरा ॥२०
 पुत्रं प्रापच्च सावित्री पुत्रांस्तु अदितिस्तथा । यदवः कामनां प्राप्ता धौम्यो वेदमवाप्तवान् ॥२१
 त्वयाप्ता भार्गवी कृष्ण शङ्करः शुद्धिमाप्तवान् । पितामहत्वं प्राप्तोऽहं तत्प्रसादाज्जनार्दन ॥२२
 अन्यैश्चाधिगताः कामास्तमाराध्य न संशयः । ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैर्योषिद्भूरेव च ॥२३
 यं यं काममभिध्यायेत्तं प्राप्नोत्युपोषणात् । जनः प्राप्नोत्यसंदिग्धं भानोराराधनाद्यतः ॥२४
 अपुत्रः पुत्रमाप्नोति रोगतश्चापि मोदते । रोगाभिभूत आरोग्यं कन्या विन्दति सत्पतिम् ॥२५
 समागत्य प्रवसित उपोष्यैतदवाप्नुयात् । सर्वान्कामानवाप्नोति गोगतश्चापि मोदते ॥२६
 नापुत्रो नाधनो वापि न वानिष्टो न निर्घृणः । उपोष्यैतद्द्वतं मर्त्यः स्त्रीजनो वापि जायते ॥२७
 गोहेलिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः । गौरिकं यानमारूढस्तेजसा रविसन्निभः ॥२८

चेष्टाओं द्वारा सूर्य को प्रसन्न करना ही मुख्य बताया गया है । इसमें यथाशक्ति धन का व्यय करना चाहिए कृपणता कभी नहीं करना चाहिए, क्योंकि ऐसे कार्य में कृपणता निषिद्ध बतायी गयी है । १७।
 क्योंकि सद्भावना रख कर ही पूजा करने से सात घोड़े पर अधिष्ठित होने वाले सूर्य प्रसन्न होते हैं ।
 इसीलिए प्रत्येक पारण की समाप्ति में यथाशक्ति (सामग्रियों) द्वारा किये गये स्नान एवं पूजा से प्रसन्न

पुनरेत्य महीं कृष्ण घनाघनसमो नृपः । क्षमातले स्यान्न संदेहः प्रसादाद्गोपतेर्नरः ॥२९

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे कामदासप्तमीव्रतनिरूपणं
नाम पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः । १०५ ।

अथ षडधिकशततमोऽध्यायः

पापनाशिनीव्रतविधिवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

पुनश्चेतन्महाभाग श्रूयतां गदतो मम । प्रोक्तं खगेन देवानां तिथिमाहात्म्यमुत्तमम् ॥१

विष्णुरुवाच

विजयातिजया चैव जयन्ती च महातिथिः । त्वत्तः श्रुता सुरश्रेष्ठ ब्रूहि मे पापनाशिनीम् ॥२

तथोत्तरायणं ब्रूहि शस्तं यद्भ्रास्करार्चने । यत्र सम्पूजितो भानुर्भवेत्सर्वाघनाशनः ॥

तन्मे कथय यत्नेन भक्त्या पृष्टोऽक्षयं फलम्

॥३

ब्रह्मोवाच

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदर्क्षं तु रवेर्भवेत् । तदा स्यात्सा महापुण्या सप्तमी पापनाशिनी ॥४

सूर्य की अनुकम्पा द्वारा इन्द्र के समान निश्चित सर्वप्रिय राजा होता है । २९।

श्री भविष्य महापुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प में कामदा सप्तमी व्रत निरूपण नामक

तस्यां सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुं जगद्गुरुम् । सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥५
यश्चोपवासं कुरुते तस्यां नियतमानसः । सर्वपापविमुक्तात्मा सूर्यलोके महीयते ॥६
दानं यद्दीयते किञ्चित्तमुद्दिश्य दिवाकरम् । होमो वा क्रियते तत्र तत्सर्वं चाक्षयं भवेत् ॥७
एक ऋग्वेदः पुरतो जप्तः श्रद्धापारेण तु । ऋग्वेदस्य समस्तस्य यच्छते सत्फलं ध्रुवम् ॥८
सामवेदफलं साम यजुर्वेदफलं यजुः । अथर्वा अथर्वागिरसो निखिलं यच्छते रविः ॥९
तारका इव राजन्ते द्योतमाना दिवानिशम् । समभ्यर्च्य च सप्तम्यां देवदेवं दिवाकरम् ॥१०
यत्र पापमशेषं वैनानशयत्यत्र भास्करः । कर्तव्या सप्तमी कृष्ण तेनोक्ता पापनाशिनी ॥११
अस्यां समभ्यर्च्य रविं याति सौरपुरं नरः । विमानवरमारुह्य कर्पूरोद्भवमुत्तमम् ॥१२
तेजसा कविसंकाशः प्रभया सूर्यसन्निभः । कान्त्यात्रेयसमः कृष्ण शौर्ये हरिसमः सदा ॥१३
मोदते तत्र सुचिरं वृन्दारकगणैः सह । पुनरेत्य भुवं कृष्ण भवेद्वै क्षमाधिपाधिपः ॥१४

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे पापनाशिनीव्रतविधिवर्णनं

नाम षडधिकशततमोऽध्यायः ॥१०६॥

करने से सात जन्मों के पापों से मुक्ति प्राप्त होती है । इसमें कोई संशय नहीं । ५। जो संयम पूर्वक इसमें उपवास करता है, वह समस्त पापों से मुक्त होकर सूर्य लोक की प्राप्ति करता है । ६। उस दिन सूर्य के उद्देश्य से किये गये दान और हवन सभी अक्षय फलदायक होते हैं । जिस भाँति ऋग्वेद के एक मन्त्र के

अथ सप्ताधिकशततमोऽध्यायः

भानुपादद्वयव्रतवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

तथान्यदपि धर्मज्ञ शृणुष्व गदतो मम । पदद्वयं जगद्भानुर्देवदेवस्य गोपतेः ॥१
 यदेकपादपीठं हि तत्र न्यस्तं पदद्वयम् । स्वयमंशुमता कृष्ण लोकानां हितकाम्यया ॥२
 वामनस्य पदं कृष्ण ज्ञेयं वै उत्तरायणम् । देवाद्यैः सकलैर्वन्द्यं दक्षिणं दक्षिणायनम् ॥३
 अहं त्वं च सदा कृष्ण दक्षिणं पादमर्चतः । श्रद्धान्वितौ भास्करस्य हरीशौ वाममर्चतः ॥४
 तस्मिन्यः प्रत्यहं सम्यग्देवदेवस्य मानवः । करोत्याराधनं तस्य तुष्टः स्याद्भ्रानुमान्तसदा ॥५

विष्णुरुवाच

कथमारोधनं तस्य देवदेवस्य गोपतेः । क्रियते देवशार्दूल तत्समाख्यातुमर्हसि ॥६

ब्रह्मोवाच

उत्तरे त्वयने कृष्ण स्नातो नियतमानसः । घृतक्षीरादिभिर्देवं स्नापयेत्तिमिरापहम् ॥७
 चारुवस्त्रोपहारैश्च पुष्पधूपानुलेपनैः । समभ्यर्च्य ततः सम्यग्ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥८
 पदद्वयं व्रतं यस्य गृह्णीयाद्भ्रानुतत्परः । वन्देत्स्नातश्चित्रभानुं ततश्च गरुडध्वज ॥९

अध्याय १०७

भानुपादद्वयव्रत विधि का वर्णन

भुक्त्वान्नं चित्रभानुं तु चित्रभानुं व्रजस्तथा । स्वपन्विबुध्यन्प्रणमन्होमं कुर्वस्तथार्चयन् ॥१०
चित्रभानोरनुदिनं करिष्ये नामकीर्तनम् । यावदद्य दिनात्प्राप्तं क्रमशो दक्षिणायनम् ॥११
चलिते हुंकृते चैव वेदारम्भेऽपिवा सदा । तावद्वक्ष्ये चित्रभानुं यावदेवोत्तरायणम् ॥१२
यावज्जीवं च यत्किञ्चिज्ज्ञानतोज्ञानतोऽपि वा । करिष्येऽहं तथा चैव कीर्तयिष्यामि तं प्रभुम् ॥१३
यदानृतं किञ्चिद्वक्ष्ये तदा वक्ष्यामि तद्वचः । अज्ञानादथ वा ज्ञानात्कीर्तयिष्यामि तं प्रभुम् ॥१४
षण्मासमेकमनसा चित्रभानुमयं परम् । त स्मरन्मरणे याति यां गतिं सास्तु मे गतिः ॥१५
षण्मासाभ्यन्तरे मृत्युर्यदि तस्मिन्भवेन्मम । तन्मया भास्करस्येह स्वयमात्मा निवेदितः ॥१६
परमात्ममयं ब्रह्म चित्रभानुमयं परम् । यमं ते संस्मरिष्यामि स मे भानुः परा गतिः ॥१७
यदि प्रातस्तथा सायं मध्याह्ने वा जपाम्यहम् । षण्मासाभ्यन्तरे न्यासः कृतो व्रतमयो मया ॥१८
तथा कुरु जगन्नाथ स्वर्गलोकपरायणः । चित्रभानो यथा शक्त्या भवान्भवति मे गतिः ॥१९
एवमुच्चार्य षण्मासं चित्रभानुमयं व्रतम् । तावन्निष्पादयेद्यावत्सम्पूर्णं दक्षिणायनम् ॥२०
ततश्च प्रीणनं कुर्याद्यथाशक्त्या विभावसोः । भोजयेद्ब्राह्मणान्दिव्यान्भौमांश्चापि सदक्षिणान् ॥२१

बताया गया है । जिसमें चित्रभानु नामक सूर्य की स्नान पूर्वक चन्दन आदि धारण करके ऐसी प्रतिज्ञा की जाती है कि भोजनोपरांत भी चलते, शयन करते, जागते तथा प्रणाम, हवन और अर्चना करते समय भी मैं चित्रभानु नामका कीर्तन करता रहूँगा और उसी भाँति के नाम कीर्तन करता रहे १९-११। तथा प्रतिज्ञा करते समय निम्नलिखित बातें भी उसमें जोड़ देनी चाहिए—चलते समय, हुंकार करते समय (गर्तुं किं के) समय और वेदारम्भ समय में भी जब तक उत्तरायण का समय रहेगा 'चित्र भानु' नाम का

पुण्याख्यानकथां कुर्यान्मार्तण्डस्य तथाग्रतः । पूजयेद्वाचकं भक्त्या यथाशक्त्या^१ च लेखकम् ॥२२
 एवं व्रतमिदं कृष्ण यो धारयति मानवः । इहैव देवशार्दूल मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥२३
 षण्मासाभ्यन्तरे चास्य मरणं यदि जायते । प्राप्नोत्यनशनस्योक्तं यत्फलं तदसंशयम् ॥२४
 पदद्वयं च देवस्य सम्यक्त्वेन सदाचितम् । भवत्येतज्जगौ भानुः पुरा चन्द्राय पृच्छते ॥२५
 इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे भानुपादद्वयव्रतवर्णनं
 नाम सप्ताधिकशततमोऽध्यायः । १०७ ।

अथाष्टाधिकशततमोऽध्यायः

सर्वार्थावाप्तिसप्तमीवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

कृष्णपक्षे^२ तु माघस्य सर्वाप्ति सप्तमीं शृणु । यामुपोष्य समाप्नोति सर्वान्कामांस्तथा परान् ॥१
 पाखण्डादिभिरालापं न कुर्याद्भ्रानुत्तरः । पूजयेत्प्रणतो देवमेकाग्रमनसा शुभम् ॥२
 माघाद्यैः पारणं मासैः षड्भिः सांक्रान्तिकं स्मृतम् । मार्तण्डः प्रथमं नाम द्वितीयं कः प्रकीर्तितम् ॥३
 तृतीयं चित्रभानुश्च विभावसुरतः परम् । भगेति पञ्चमं ज्ञेयं षष्ठं हंसः स उच्यते ॥४

करे । २१। पुनः सूर्य के सम्मुख भक्ति पूर्वक कथावाचक तथा लेखक का यथाशक्ति पूजन करके उनके द्वारा पवित्र कथाओं को सुने । २२। हे देवशार्दूल ! हे कृष्ण ! इस प्रकार का मनुष्य इस व्रत विधान को समाप्त करता है तो उसे यहाँ ही समस्त पातकों से मुक्ति प्राप्त हो जाती है । २३। यदि छह मास के मध्य में उसका मरण हो जाये, तो अनशन के सभी फल उसे प्राप्त होंगे इसमें संशय नहीं । २४। और सूर्य के दोनों पदों की

पूर्णेषु षट्सु मासेषु पञ्चगव्यमुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्रशस्तं पापनाशनम् ॥५
 प्रणामं देवदेवस्य कृत्वा पूजां यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्याच्छूद्धानश्च शक्तितः ॥६
 पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तिपूर्वकम् । कुर्वीत भक्त्या विधिवद्रविभक्त्या तु गृह्यते ॥७
 नक्तभोजी तथा विष्णो तैलक्षारविर्वाजितः । कृष्ण जागरणं रात्रौ सप्तम्यामथ वा दिने ॥८
 एतामुषित्वा धर्मज्ञो हंसप्रीणनतत्परः । सर्वान्कामानवाप्नोति सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥९
 यतः सर्वमवाप्नोति यद्यदिच्छति चेतसा । अतो लोकेषु विख्याता सर्वार्थावाप्तिसप्तमी ॥१०
 कृताभिलषिता ह्येषा प्रारब्धा धर्मतत्परैः । पूरयत्यखिलान्कामान्संश्रुता च दिनेदिने ॥११
 तमारधयस्व रविं तथाथ गरुडध्वज । यथाराधितवान्भानुं भगणाधिपतिः पुरा ॥१२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमी कल्पे सर्वार्थावाप्तिसप्तमीवर्णनम्

नामाष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥१०८॥

छठें मास के व्यतीत होने पर पञ्चगव्य द्वारा स्नान एवं प्राशन करे जो इसके लिए अति उत्तम तथा पापनाशक बताया गया है । ५। इस प्रकार देवाधिदेव (सूर्य) की विधान पूर्वक प्रणाम एवं पूजा समाप्ति के उपरांत भक्ति पूर्वक यथाशक्ति ब्राह्मणों को दक्षिणा प्रदान कर पारण के समाप्ति में सूर्य देव को भक्ति पूर्वक प्रसन्न करना नितान्त आवश्यक होता है क्योंकि भक्तिपूर्वक विधान द्वारा (वस्तुएँ) अर्पित करने पर सूर्य उस (भक्त को) अपना आत्मीय बना लेते हैं । ६-७। हे विष्णो ! नक्त व्रत (इसमें रात के अन्तिम अर्धरात्रि में दिन रात का जागरण करना चाहिए इस प्रकार धर्मज्ञ !

अथ नवाधिकशततमोऽध्यायः

मार्तण्डसप्तमीवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

मार्तण्डसप्तमीं कृष्ण यथान्यां^१ वच्मि तेऽनघ । शृणुष्वैकमना वीर गदतो मे शुभप्रदाम् ॥१
 यस्याः सम्यगनुष्ठानात्प्राप्तोत्यभिमतं फलम् । पौषे मासे सिते पक्षे सप्तम्यां समुपोषितः ॥२
 सम्यक्सम्पूज्य मार्तण्डं मार्तण्ड इति वै जपेत् । पूजयेत्कुतपं भक्त्या श्रद्धया परयान्वितः ॥३
 धूपपुष्पोपहराद्यैरुपवासैः समाहितः । मार्तण्डेति जपन्नाम पुनस्तद्गतमानसः ॥४
 विप्राय दक्षिणां दद्याद्यथाशक्त्या खगध्वज । स्वपन्विबोधन्स्खलितो मार्तण्डेति च कीर्तयेत् ॥५
 पाषण्डादिविकर्मस्थैरालापं च विवर्जयेत् । गोमूत्रं गोपयो वापि दधि क्षीरमथापि वा ॥६
 गोदेहतः समुद्भूतं प्राशनीयादात्मशुद्धये । द्वितीयेऽह्नि पुनः स्नातस्तथैवाभ्यर्चनं रवेः ॥७
 तेनैव नाम्ना सम्भूय दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । ततो भुञ्जीत गोदोहसम्भूतेन समन्वितम् ॥८
 एवमेवाखिलान्मासानुपोष्य प्रयतः शुचिः । दद्याद्गवादिकं विप्रान्प्रतिमासं^२ स्वशक्तितः ॥९
 धारिता चेत्पुनर्वर्षे यथाशक्त्या गवादिकम् । दत्त्वा परं रवेर्भूयः शृणु यत्फलमश्नुते ॥१०

अध्याय १०९

मार्तण्डसप्तमी विधि का वर्णन

स्वर्णशृंगीं च पञ्चम्यां षष्ठ्यां च वृषभं नरः । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो यद्दत्त्वा फलमश्नुते ॥११
 तत्प्राप्नोत्यखिलं सम्यग्व्रतमेतदुपोषितः । तं च लोकमवाप्नोति मार्तण्डो यत्र तिष्ठति ॥१२
 शाण्डेलेयसमः कृष्ण तेजसा नात्र संशयः । मार्तण्डसप्तमीमेतामुपोष्यैते गणा दिवि ॥१३
 विद्योतमाना दृश्यन्ते लोकैरद्यापि भूधर । तस्मात्त्वमादिदेवेशं ग्रहेशं भास्करं रविम् ॥
 अनयार्चय गोविन्द गोपतिं गोलसन्निभम् ॥१४

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे मार्तण्डसप्तमीवर्णनम्
 नाम नवाधिकशततमोऽध्यायः । १०९ ।

अथ दशाधिकशततमोऽध्यायः

सप्तमीकल्पेऽनन्तरसप्तमीव्रतवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां मासि भाद्रपदेऽच्युत । प्रणम्य शिरसादित्यं पूजयेत्सप्तवाहनम् ॥१
 पुष्पधूपादिभिर्वीर कुतपानां च तर्पणैः । पाषण्डादिभिरालापमकुर्वन्नियतात्मवान् ॥२
 विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः । तिष्ठन्व्रजन्प्रस्थितश्च क्षुतप्रखलितादिषु ॥३

रहा हूँ मुनो ! १०। उसी भाँति पञ्चमी में सुवर्ण द्वारा अलंकृत किये हुए सीगों वाली गाय, षष्ठी में बैल के दान प्रतिमास में करने से मनुष्य जिस फल की प्राप्ति करता है, उस समस्त फल की प्राप्ति इस अनुष्ठान द्वारा होती है तथा मार्तण्ड जहाँ स्वयं निवास करते हैं उस लोक की भी प्राप्ति उसको ही जाती

आदित्यनामस्मरणं कुर्वन्नुच्चारणं तथा । अनेनैव विधानेन मासान्द्वादश वै क्रमात् ॥४
 उपोष्य पारणे पूर्णे समभ्यर्च्य जगद्गुरुम् । पुण्येन श्रावणेनेह प्रीणयन्पुष्टिमश्नुते ॥५
 अनन्तं श्रावणेनेह यतः फलमुदाहृतम् । तेनादित्यं समभ्यर्च्य तदेव लभते फलम् ॥६
 एवं यः पुरुषः कुर्यादादित्याराधनं शुचिः । प्राप्येह विपुलं भोगं धर्ममर्थं तथाव्ययम् ॥७
 अमुत्रा लोकमायाति दिव्ये खे गीतसंयुते । नारी वा स्वर्गमभ्येत्य ह्यनन्तं फलमश्नुते ॥८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तकल्पेऽनन्तरसप्तमीव्रतवर्णनम्

नाम दशाधिकशततमोऽध्यायः । ११० ।

अथैकादशाधिकशततमोऽध्यायः

सप्तमीकल्पेऽभ्यङ्गसप्तमीवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

श्रावणे मासि देवाग्र्यं सप्तम्यां सप्तवाहनम् । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपदिभिः शुचिः ॥१
 पाखण्डादिभिरालापमकुर्वन्नियतात्मवान् । विप्राय दक्षिणां दत्त्वा नक्तं भुञ्जीत वाग्यतः ॥२
 अभ्यङ्गं देवदेवस्य वर्षे वर्षे नियोजयेत् । सप्तम्यामन्नमेवाग्र्यं शुभं शुक्लं नवं तथा ॥३

ही उच्चारण करता रहे । इन सुन्दर बारहों मासों के व्रतों को क्रमशः विधान पूर्वक समाप्ति करने के उपरांत पारण में भी उपवास पूर्वक जगद्गुरु (सूर्य) की अर्चना करके पुण्य कथाओं के सुनाने के द्वारा उन्हें (सूर्य को) प्रसन्न करे । ३-५। अनन्त की कथा सुनने से जिस काल फल की प्राप्ति होती है, सप्तमी के द्वारा सूर्य की विधान पूर्वक पूजा करने से भी वही फल प्राप्त होता है । ६। इस प्रकार जो पुरुष पवित्रता पूर्ण सूर्य की आराधना करता है, अत्यन्त भोग, धर्म तथा अधीण धन की प्राप्ति पूर्वक गायन वाद्य से सत्कृत होते हुए उसे सूर्य लोक की प्राप्ति होती है । इस भाँति आराधना करने वाली, स्त्री ही क्यों न हो उसे भी स्वर्ग में अनन्त फलों की प्राप्ति होती है । ७-८।

श्री भविष्य महापुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प में अनन्तर सप्तमी व्रत वर्णन

नामक एक सौ दशवाँ अध्याय समाप्त । ११० ।

अध्याय १११

अभ्यङ्गसप्तमीव्रत विधि का वर्णन

ब्रह्मा बोले—श्रावण मास के शुक्ल सप्तमी में पवित्र होकर पुष्प एवं धूप आदि द्वारा देव श्रेष्ठ सूर्य की आराधना करते हुए उस दिन संयम पूर्वक रहे । क्योंकि पाखण्डी आदि दुराचारियों से किसी प्रकार की बातें न करने के लिए उसे विशेष सतर्क रहना चाहिए, तथा अनुष्ठान में ब्राह्मणों को दक्षिणा प्रदान कर रात में मौन होकर उसे भोजन करना बताया गया है । १-२। इस प्रकार प्रत्येक वर्ष में सूर्य के लिए अंग में लगाने के लिए अभ्यङ्ग (तेल पर उपटन) प्रदान करना चाहिए । उसी प्रकार सप्तमी में सूर्य के लिए गुग्गुलु, शुक्ल, नवान्न (खीर) अर्पित करते हुए अपनी शक्ति के अनुसार वाद्य आदि भी प्रदान करे । इस

विभवेषु तथान्येषु वादित्राण्येव वै विदुः । तथा देवस्य मासेऽस्मिन्नभ्यङ्गः परिगीयते ॥४
 गन्तुचाराधयेद्भक्त्या भास्करस्य नरोऽच्युत । अभ्यङ्गं विधिवच्छक्त्या कृत्वा ब्राह्मणभोजनम् ॥५
 शङ्खतूर्धनिनादैश्च ब्रह्मघोषैश्च पुष्कलैः । स दिव्यं यानमारूढो लोकमायाति हेलिनः ॥६
 अनेनैव विधानेन मासान्द्वादश वै क्रमात् । उपोष्य पारणे पूर्णं दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥७
 व्रतं यः पुरुषः कुर्यादादित्याराधनं शुचिः । स गच्छेत्परमं लोकं दिव्यं वै वनमालिनः ॥८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पेऽभ्यङ्गसप्तमीवर्णनम्
 नामैकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१११॥

अथ द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः

तृतीयपदव्रतवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

एवं कृष्ण सदा भानुर्नरैर्भक्त्या यथाविधि । फलं ददात्यसुलभं सलिलेनापि पूजितः ॥१
 न भानुर्जीवदानेन न पुष्पैर्न फलैस्तथा । आराध्यते सुशुद्धेन हृदयेनैव केवलम् ॥२
 रागादपेतं हृदयं वाग्दुष्टा नानृतादिभिः । हिंसाविरहितं कर्म भास्कराराधनत्रयम् ॥३

भाति इस मास की सप्तमी में भी सूर्य के लिए अभ्यंग समर्पित करने का विधान कहा गया है । ३-४। हे
 अच्युत ! जो मनुष्य भक्ति पूर्वक ब्राह्मण भोजन अभ्यंग प्रदान कर उनकी आराधना करता है उसे शंख
 भेरी की ध्वनि एवं ब्रह्म घोषों (मांगलिक पाठों) के समेत दिव्य विमान पर बैठकर सूर्य लोक की प्राप्ति

रागादिदूषिते चित्ते नास्पन्दी तिमिरापहः । बध्नाति तं नरं हंसः कदाचित्कर्दमाभसि ॥४
 तमसो नाशनायालं चेन्दोर्लेखा ह्यनारतम् । हिंसादिदूषितं कर्म केशवाराधने कुतः ॥५
 जनश्रित्ताप्रसादाद्वै न चाप तिमिरापहम् । तस्मात्सत्यस्वभावेन सत्यवाक्येन चाच्युत ॥६
 अहिंसकेन चादित्यो निसर्गादेव तोषितः । सर्वस्वमपि देवाय यो दद्यात्कुटिलाशयः ॥७
 स नैवाराधयेदेवं देवदेवं दिवाकरम् । रागादपेतं हृदयं कुरु त्वं भास्करार्पणम् ॥
 ततः प्रापयसि दुष्प्राप्यमयत्नेनैव भास्करम् ॥८

विष्णुरुवाच

देवेशः कथितः सम्यक्काम्योऽयं भास्करो मयि । आराधनविधिं सर्वं भूयः पृच्छामि तं वद ॥९
 कुले जन्म तथारोग्यं धनवृद्धिश्च दुर्लभा । त्रितयं प्राप्यते येन तन्मे वद जगत्पते ॥१०

ब्रह्मोवाच

मासे तु माघे सितसप्तमेऽर्द्धे हस्तर्क्षयोगे जगतः प्रसूतिम् ।
 सम्पूज्य भानुं विधिनोपवासी सुगन्धधूपान्नवरोपहारैः ॥११
 गृही तु पुष्पैः प्रतिपाद्य पूजां दानादियुक्तं व्रतमब्दमेकम् ।
 दद्याच्च दानं मुनिपुङ्गवेभ्यस्तत्कथ्यमानं विनिबोध धीर ॥१२

सूर्य कभी प्रसन्न नहीं होते हैं क्या पङ्क दूषित जल में अपने रहने का भ्रम मनुष्य के हृदय में उत्पन्न कर (हंस) वहाँ कभी उसे अपने लिए अनुरक्त कर सकता है । अर्थात् कभी नहीं, क्योंकि वह (हंस) तो ऐसे स्थान में कभी रहेगा ही नहीं । ४। जब चन्द्रमा की किरणें अविरत बादलों से अनावृत होने पर ही तम का नाश करती है, तो भला भगवान् की आराधना के लिए हिंसा आदि दोष दूषित कर्म प्रणस्त कहे जा सकते हैं ।

वज्रं तिलान्ब्रीहियवान्हिरण्यं यवान्नमम्भः करकामुपानहम् ।
 छत्रोपपन्नं गुडफेणिताढ्यं दद्यात्क्रमाद्वस्तु अनुक्रमेण ॥१३
 यद्येष^१ वर्षे विधिनोदितेन यस्यां तित्थौ लोकगुरुं प्रपूज्य ।
 अश्मन्तनान्यात्मविशुद्धिहेतोः सम्प्राशनानीह निबोधतानि ॥१४
 गोमूत्रमम्भश्च रसे नु शाकं दूर्वा दधिव्रीहितिलान्यवांश्च ।
 सूर्याशुतप्तं जलमम्बुजाक्ष क्षीरं च मासैः क्रमशः प्रयुज्यः ॥१५
 कुले प्रधाने धनधान्यपूर्णं पद्मावृते ह्यस्तसमस्तदुःखे ।
 प्राप्नोति जन्माऽविकलेन्द्रियश्च भवत्यरोगो मतिमान्सुखी च ॥१६
 तस्मात्त्वमप्येतदमोघवीर्यं दिवाकराराधनमप्रमत्तः ।
 कुरु प्रभावं भगवन्तमीशमाराध्य कामानखिलानुपेहि ॥१७
 इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे तृतीयपदव्रतवर्णनं
 नाम द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११२॥

अथ त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः

आदित्यालयवन्दनमार्जनादिवर्णनम्
 विष्णुरुवाच

मुरज्येष्ठ पुनर्ब्रीहि यत्पृच्छाम्यहमादितः । यत्फलं समवाप्नोति कारयित्वा रवेर्गृहम् ॥१

व्रत विधान के अनुष्ठान में वज्र, पुष्प, तिल, ब्रीहि (धान) यव, सुवर्ण, जलपूर्ण पात्र उपानह (जूते), छत्र (छाता) ओर बताये, इन वस्तुओं को क्रमशः उन्हें अर्पित करना चाहिए ॥१३॥ इस प्रकार विधान द्वारा

देवार्चा कारयित्वा तु यत्पुण्यं पुरुषोऽश्नुते । पूजयित्वा च विधिवदनुलिप्य च यत्फलम् ॥२
 कानि माल्यानि शस्तानि कानि नार्हति भास्करः । के धूपा भानुदयिताः के वर्ज्याश्च जगत्पतेः ॥३
 उपचारफलं किं स्यात्किं फलं गीतवादिते । घृतक्षीरादिना यत्तु द्वापिते भास्करे फलम् ॥४
 यथोपलेपनादौ च फलमभ्युक्षितेन तु । दिवाकरगृहे तात तदशेषं वदस्व मे ॥५

ब्रह्मोवाच

साधु वत्स यदेतत्त्वं मार्तण्डस्येह पृच्छसि । शुश्रूषणे विधिं पुण्यं तदिहैकमनाः शृणु ॥६
 यस्तु देवालयं भानोर्दार्ढ्यं शैलमथापि वा । कारयेन्मृन्मयं चापि तस्य पुण्यफलं शृणु ॥७
 अहन्यहनि यज्ञेन यजतो यन्महत्फलम् । प्राप्नोति तत्फलं भानोर्यः कारयति मन्दिरम् ॥८
 कुलानां शतमागामि समतीतं कुलं शतम् । कारयेद्भूगवद्वाम स नयेदर्कलोकताम् ॥९
 सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु । भानोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥१०
 सप्तलोकमयो भानुस्तस्य यः कुरुते गृहम्^१ । प्रतिष्ठां समवाप्नोति स नरः साप्तलीकिकीम् ॥११
 प्रशस्तदेशभूभागे प्रशस्तं भवनं रवेः । कारयेदक्षयाँल्लोकान्स नरः प्रतिपद्यते ॥१२
 इष्टकाचयविन्यासो यावद्वर्षाणि तिष्ठति । तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्तुर्दिवि संस्थितिः ॥१३
 प्रतिमां लक्षणवतीं यः कारयति मानवः । दिवाकरस्य तल्लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ॥१४

सूर्य के लिए मन्दिर बनवाने में किस फल की प्राप्ति होती है इसी प्रकार देव की पूजा करने से पुण्य का प्राप्त होने वाले पुण्य एवं अनुलेपन करने के फल को बतलाते हुए आप सूर्य के लिए कौन प्रमुख प्रशस्त हैं कौन अप्रशस्त तथा जगत्पति सूर्य के लिए कौन धूप प्रिय है कौन अप्रिय इसके निर्णय के समेत उपचार के फल गायन वाद्यों के फल धी, दूध, द्वारा सूर्य के स्नान कराने के फल तथा सूर्य के जमीर में लेपन एवं अधिक करने के द्वारा प्राप्त होने वाले वन अथवा पत्तों से बनाने की उपाय करने के फल

षष्टिर्वर्षसहस्राणां सहस्राणि स भोदते । लोके सुमनसां वीर प्रत्येकं मधुसूदन ॥१५
प्रतिष्ठाप्य रवेरर्चां सुप्रशस्ते निवेशने । पुरुषः कृतकृत्योऽस्ति न दोषफलमश्नुते ॥१६
ये भविष्यन्ति येऽतीता आकल्पं पुरुषाः कुले । तांस्तारयति संस्थाप्य देवस्य प्रतिमां रवेः ॥१७
अनुशिष्टाः किल पुरा यमेन यर्माकिङ्कराः । पाशदण्डकराः कृष्ण प्रजासंयमनोद्यताः ॥१८

यम उवाच

विहरन्तु यथान्यायं नियोगो मेऽनुपाल्यताम् । नाज्ञाभङ्गं करिष्यन्ति भवतां जन्तवः क्वचित् ॥१९
केवलं ये जगन्मूलं ध्रुवस्वन्तमुपाश्रिताः । भवद्भूः परिहर्तव्यास्तेषां नैवेह संस्थितिः ॥२०
ये तु वैवस्वता लोके तच्चित्तास्तत्परायणाः । पूजयन्ति सदा भानुं ते च त्याज्या सुदूरतः ॥२१
तिष्ठंश्च प्रस्वपन्गच्छद्भ्रुत्तिष्ठन्खलिते क्षुते । सङ्कीर्तयति देवं यः स नस्त्याज्यः सुदूरतः ॥२२
नित्यनैमित्तिकैर्देवं ये यजन्ति तु भास्करम् । न चालोक्या भवद्भूस्ते यद्वचानं हन्ति वो गतिम् ॥२३
ये पुष्पधूपवासोर्गभूर्भूषणैश्चापि वल्लभैः । अर्चयन्ति न ते ग्राह्या मत्पितुस्ते परिग्रहाः ॥२४
उपलेपनकर्तारः कर्तारो मार्जनस्य ये । अर्कालये परित्याज्यं तेषां त्रिपुरुषं कुलम् ॥२५
ये वायतनं भानोः कारिलं तत्कुलोद्भवः । पुमान्स नावलोक्यो वै भवद्भूर्दुष्टचक्षुषा ॥२६

लोकों की प्राप्ति होती है । १४। हे वीर ! हे मधुसूदन ! वहाँ वह देवताओं के प्रत्येक लोक में साठ सहस्र वर्ष के सहस्र वर्ष (अनन्त काल) तक आनन्द का अनुभव करता है । १५। इस प्रकार उस सुन्दर मन्दिर में सूर्य की प्रतिष्ठा एवं अर्चना करके पुरुष कृतकृत्य हो जाता है और उसे दोष-फल का भागी कभी नहीं होना पड़ता । १६। सूर्य की प्रतिमा की (मन्दिर में) प्रतिष्ठा करने वाला (व्यक्ति) अपने अतीत तथा कल्प पूर्वक सब लोगों के परिवारों को (उदारक) तार देते हैं । १७। हे कृष्ण ! पहले समय में एक बार यम

येनार्चा भगवद्भक्त्या मत्पितुः कारिता शुभा । नराणां तत्कुलं वीराः सदा त्याज्यं मुदृतः ॥२७
 भवतां भ्रमतां यत्र भानुसंश्रयमुद्रया । न चाज्ञाभङ्गकृत्कश्चिद्भविष्यति नरः क्वचित् ॥२८
 इत्युक्ताः किङ्करास्तेन यमेन सुमहात्मना । अनाश्रित्य वचः कृष्णः सत्राजितमथो गताः ॥२९
 तस्य ते तेजसा सर्वे भानोर्भक्तस्य सुव्रत । मोहिताः पतिता भूमौ यथा च विहगा नगात् ॥३०
 एतां महाफलां योर्चा भानोः कारयते नरः । तवाख्यानं महाबाहो गृहं कारयितुश्च यत् ॥३१
 यज्ञा नराणां पापौघनाशकाः सर्वकामदाः । तथैवेष्टो जगद्भानुः सर्वयज्ञमयो रविः ॥३२

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे आदित्यालयवन्दनमार्जनादिवर्णनं
 नाम त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः । ११३ ।

अथ चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः

आदित्यस्नापनयोगवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

स्थापितां प्रतिमां भानोः सम्यक्सम्पूज्य मानवः । यं यं प्रार्थयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥१
 यः स्नापयति देवस्य घृतेन प्रतिमां रवेः । प्रस्थेप्रस्थे द्विजाग्र्याणां स ददाति गवां शतम् ॥२

दुष्ट आँखों (दण्ड देने के विचार) से कभी न देखना । २६। एवं मेरे पिता भगवान् सूर्य की अर्चा (पूजा) जो स्वयं किया या कराया हो उनके कुल में उत्पन्न प्राणियों का अत्यन्त दूर से ही त्याग करना । २७। केवल सूर्य के आश्रितों (भक्तों) के अतिरिक्त और कोई भी मनुष्य भ्रमण करते हुए आप लोगों की आज्ञा का उल्लंघन कभी नहीं कर सकता है । २८। इस प्रकार उन महात्मा यम के कहने पर भी वे किकर गण

गवां शतस्य विप्रेभ्यो यदृत्तस्य भवेत्फलम् । घृतप्रस्थेन तद्भ्रानोर्भवेत्स्नातकयोगिनाम् ॥३
 भूरिद्युन्नेन सम्प्राप्ता सप्तद्वीपा वसुंधरा । घटोदकेन मार्तण्डप्रतिमा स्नापिता किल ॥४
 प्रतिमामसिताष्टम्यां घृतेन जगतीपतेः । स्नापयित्वा समस्तेभ्यः पापेभ्यः कृष्ण मुच्यते ॥५
 सप्तम्यामथ षष्ठ्यां वा गव्येन हविषा रवेः । क्षपनं तु भवेच्छ्रेष्ठं महापातकनाशनम् ॥६
 ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यत्पापं कुरुते नरः । तत्क्षालयति सन्ध्यायां घृतेन क्षपनं रवेः ॥७
 सर्वयज्ञमयो भानुर्हृद्व्यानां परमं घृतम् । तयोरशेषपापानां क्षालकः सङ्गमो भवेत् ॥८
 येषु क्षीरवहा नद्यो ह्लादाः पायसकर्दमाः । मोदते तेषु लोकेषु क्षीरस्नानकरो रवेः ॥९
 आह्लादं निर्वृतिस्थानमारोग्यं चारुरूपताम् । सप्तजन्मान्यवाप्नोति क्षीरस्नानपरो रवेः ॥१०
 दध्यादीनां विकाराणां क्षीरतः सम्भवो यथा । यथा च विमलं क्षीरं यथा निर्वृतिकारकम् ॥
 तथा च निर्मलं ज्ञानं भवत्यपि न संशयः ॥११
 ग्रहानुकूलतां पुष्टिं प्रियत्वमखिले जने । करोति भगवान्भानुः क्षीरक्षपनतोषितः ॥१२
 सर्वस्य स्निग्धतामेति दृष्टमात्रे प्रसीदति । घृतक्षीरेण देवेश स्नापिते तिमिरापहे ॥१३
 इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे आदित्यस्नापनयोगवर्णनं
 नाम चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥१४॥

करता है, उसने मानो एक-एक सेर घी के दान में सौ-सौ गायों का दान किया ऐसा समझना चाहिए । २। क्योंकि ब्राह्मण को सौ गायों के दान देने से जिस फल की प्राप्ति होती है, वही फल सूर्य के एक सेर घी द्वारा स्नान कराने वाले स्नातक योगी को भी प्राप्त होता है । ३। घड़े के जल द्वारा मार्तण्ड (सूर्य) की मूर्ति के स्नान कराने वाले को अमंख्य धन एवं सातों द्वीपों समेत वसुंधरा (पृथ्वी) प्राप्त होती है । ४। हे कृष्ण ! कृष्ण पक्ष की अष्टमी तिथि में जगत-गति सूर्य की घी से स्नान कराने से उसे समस्त पापों से मुक्ति प्राप्त

अथ पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः

सूर्यपूजाविधिवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

प्रशंसन्ति महात्मानः संवादं भास्कराश्रयम् । गौतम्या सह कौशल्या सुमनायां सुरालये ॥१
स्वर्गोऽतिशोभनां दृष्ट्वा कौशल्यां पतिना सह । ब्राह्मणी गौतमी नाम पर्यपृच्छत विस्मिता ॥२

गौतम्युवाच

शतशः सन्ति कौशल्ये देवाः स्वर्गनिवासिनः । देवपत्न्यस्तथैवैताः सिद्धाः सिद्धाङ्गनास्तथा ॥३
न तेषामीदृशो गन्धो न कान्तिर्न सुरूपता । न वाससी शोभने ये यथा ते पतिना सह ॥४
नैवाभरणजातानि तेषां भ्राजन्ति वै तथा । यथा तव यथा पत्युर्न च स्वर्गनिवासिनाम् ॥५
सुस्नातचैलतश्चैव युवयोरतिरिच्यते । लेखाद्यानामपीशानां क्षयातिशयवर्जितः ॥६
तपःप्रभावो दानं वा होमो वा कर्मसंज्ञितः । युवयोर्यत्समाचक्ष्व तत्सर्वं वरवर्णानि ॥
येन मे विक्रमे बुद्धिर्मनुजा येन सङ्गताः ॥७

कौशल्योवाच

यज्ञो यज्ञेश्वरो भानुरावाभ्यां जातु तोषितः । स्वर्गप्राप्तिरियं तस्य कर्मणः फलमुत्तमम् ॥८

मुरूपता ततः प्रीतिः पश्यतां चारुवेषिता । यत्पृच्छसि महाभागे तदप्येषां वदामि ते ॥९
 तीर्थोदकैस्तथा गन्धैः स्नापितो यद्दिवाकरः । तेन कान्तिरियं नित्यं देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥१०
 मनःप्रसादः सौम्यत्वं शरीरे ये च निर्वृताः । यत्प्रियत्वं च सर्वं स्यात्तद्घृतस्नपनात्फलम् ॥११
 यान्यभीष्टानि वासांसि यच्चाभीष्टविभूषणम् । रत्नानि यान्यभीष्टानि यत्प्रियं चानुलेपनम् ॥१२
 ये धृता यानि माल्यानि दयितान्यभवन्सदा । मम भर्तुस्तदैवास्य तदा राज्यं प्रशासतः ॥१३
 तानि सर्वाणि सर्वज्ञ सर्वपातरि भानुनि । दत्तानि तं समुत्थोऽयं गन्धधूपात्मको गुणः ॥१४
 आहारा दयिता ये च पवित्राश्च निवेदिताः । त्रिलोककर्तुः सवितुस्तृप्तिस्तद्गुणसम्भवा ॥१५
 स्वर्गकामेन मे भर्त्रा मया च शुभदर्शने । कृतमेतत्कृतेनाभूदावयोर्भवंसंक्षयः ॥१६
 ये त्वकामा नराः सम्यक्तत्कुर्वन्ति च शोभने । तेषां ददाति विश्वेशो भगवान्मुक्तिमीश्वरः ॥१७

ब्रह्मोवाच

एवमभ्यर्च्य मार्तण्डमर्कं देवेश्वरं गुरुम् । प्राप्तोऽस्म्यभिमतान्कामान्कृष्णाहं शाश्वतीः समाः ॥१८
 चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो नरैर्भक्त्या ददाति^१ सागरोद्भवाम् ॥१९

का यह स्वर्ग प्राप्ति रूप उत्तम फल प्राप्त हुआ है । ८। हे महाभागे ! (हम दोनों के) सौन्दर्य प्रीति एवं उत्तम वेष-भूषा देखकर जो विस्मित भाव से पूँछ रही हो वह सभी बातें मैं आप को बता रही हूँ । ९। तीर्थों के जलों एवं गन्धों द्वारा हम लोगों ने सूर्य को स्नान कराये थे उसी द्वारा त्रिभुवन के ईश्वरों से भी बढ़कर यह कान्ति प्राप्त हुई है । १०। मन की सफलता, शरीर की सौम्यता शांति एवं और भी जो कुछ प्रिय एवं उत्तम देख रही हो, ये सभी (उन्हीं के) घी द्वारा स्नान कराने के फल स्वरूप प्राप्त हुए हैं । ११।

कालेयकं तुरुष्कं च रक्तचन्दनमेव च । यान्यात्मनि सदेष्टानि तानि शस्यान्यपाकुरु ॥२०
 गन्धाश्चापि शुभा ये च धूपा ये विजयोदयाः । दिवाकरस्य धर्मज्ञ निवेद्यास्सर्वदाच्युत ॥२१
 न दद्यात्सल्लकीक्षारं नो मुखेन च संहृतम् । दद्यादकार्य धर्मज्ञ धूपमाराधनोद्यतः ॥२२
 मालती मल्लिका चैव यूथिका चातिमुक्तिकः । पाटलाः करवीरश्च जपा सेवन्तिरेव च ॥२३
 कुङ्कुमस्तगरश्चैव कर्णिकारः सकेशरः । चम्पकः केतकः कुन्दो बाणबर्बरमालिका ॥२४
 अशोकस्तिलको लोध्रस्तथा चैवाटरूषकः । शतपत्राणि धन्वानि बकाह्वानी विशेषतः ॥२५
 अर्गस्त किंशुकं तद्वत्पूजार्थं भास्करस्य तु । अमी पुष्पप्रकारास्तु शस्ता भास्करपूजने ॥२६
 बिल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं वा भृङ्गरस्य च । तमालपत्रं च हरे सदैव भगवत्प्रियम् ॥२७
 तुलसी कालतुलसी तथा रक्तं च चन्दनम् । केतकी पत्रपुष्पं तु सद्यस्तुष्टिकरं रवेः ॥२८
 पद्मोत्पलसमुत्थानि रक्तं नीलोत्पलं तथा । सितोत्पलं तु भानोस्तु दयितानि सदाच्युत ॥२९
 कृष्णलोकन्मत्तकं कान्तं तथैव गिरिमल्लिका । न कर्णिकारिकापुष्पं भास्कराय निवेदयेत् ॥३०
 कुटजं शाल्मलीपुष्पं तथान्यद्गन्धर्वाजितम् । निवेदितं भयं रोगं निःस्वतां च प्रयच्छति ॥३१
 येषां न प्रतिषेधोऽस्ति गन्धवर्णान्वितानि च । तानि पुष्पाणि देयानि मानवे लोकभानवे ॥३२
 सुगन्धैश्च मुरामांसीकर्पूरागरुचन्दनैः । तथान्यैश्च शुभैर्द्रव्यैर्चयेद्वनमालिनम् ॥३३
 बुकूलपट्टकौशेयवार्क्षकार्पासकादिभिः । वासोभिः पूजयेद्भानुं यानि चात्मप्रियाणि तु ॥३४
 भक्ष्याणि यान्यभीष्टानि भोज्यान्यभिमतानि च । फलं च वल्लभं यत्स्यात्तत्ते देयं दिवाकरे ॥३५

हैं । १९; हे धर्मज्ञ ! हे अच्युत ! इसलिए कालेयक (दारु हल्दी), लोहवान, रक्त चंदन और भी जो आत्म प्रिय हों, उन्हें तथा शुभ गन्ध एवं विजयनांद धूप ये सभी वस्तुएँ सदैव सूर्य के लिए अर्पित करना

सुवर्णमणिमुक्तानि रजतं च तथाच्युत । दक्षिणा विविधा चेह यच्चान्यदपि वल्लभम् ॥३६
आत्मानं भास्करं मत्वा यज्ञं तस्मै निवेदयेत् । तत्तदव्यक्तरूपाय भास्कराय निवेदयेत् ॥३७
इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे आदित्यमाहात्म्ये सूर्यपूजाविधिवर्णनं
नाम पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११५॥

अथ षोडशाधिकशततमोऽध्यायः

रविपूजाविधिवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

कृष्ण राजा महानासीद्ययातिकुलसम्भवः । सत्राजिदिति विख्यातश्चक्रवर्ती महाबलः ॥१
प्रभावैस्तेजसा कान्त्या क्षान्त्या बलसमन्वितः । धैर्यगम्भीर्यसम्पन्नो वदान्यो यशसान्वितः ॥२
बुद्ध्या विक्रमदक्षश्च सम्पन्नो ब्राह्मणायतः । कृती कविस्तथा शूरः षट्पदाख्यैर्न निर्जितः ॥३
सदा पञ्चसु रक्तश्च वसुमद्भिर्न निर्जितः । रुद्रता वसुभिर्जातैः सत्त्वश्रद्धासमन्वितः ॥४
अम्बुजस्याण्डजस्येव आत्रेयस्य तथाच्युत । अम्बुजायास्तथा कृष्ण वार्यपात्रं स वै विभो ॥५
गाङ्गेयेन बले तुल्यः पौलस्त्यार्चाश्रमो यथा । गाङ्गेयस्य तथा कृष्ण धिषणस्य हरेर्यथा ॥६

हे अच्युत ! सुवर्ण, मणि, मोती तथा चाँदी और भी जो प्रिय एवं उत्तम धातु हों उन भाँति-भाँति के धातुओं को दक्षिणा के रूप में देवाधिदेव सूर्य के लिए समर्पित करनी चाहिए । ३६। इसलिए अपने में भगवान् भास्कर की भावना रख कर उन अव्यक्त रूप भास्कर के लिए यज्ञारम्भ एवं उनकी प्रिय वस्तुएँ समर्पित करना मानव का परमधर्म है । ३७

काम्यश्च द्विजभक्तस्तु तथा वाल्मीकिवत्सदा । व्यासस्य देवशार्दूल जामदग्न्यस्य वा विभोः ॥७
 एषां नैकैर्गुणैर्युक्तः स राजा क्षमातले विभो । शशास स महाबाहुः सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ॥८
 यस्मिन्नाथां प्रगायन्ति ये पुराणविदो जनाः । सत्राजिते महाबाहौ कृष्ण धात्रीं समाश्रिते ॥९
 यावत्सूर्य उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति । सत्राजितं तु तत्सर्वं क्षेत्रमित्यमिधीयते ॥१०
 स सर्वरत्नसंयुक्तां सप्तद्वीपवतीं महीम् । शशास धर्मेण पुरा चक्रवर्ती महाबलः ॥११
 नान्यायकृन्न चाशक्तो वदान्यो बलवत्तरः । तस्याभूत्पुरुषा राज्ञः सम्यग्धर्मानुशासिनः ॥१२
 चत्वारः सचिवास्तस्य राज्ञः सत्राजितस्य तु । बभूवुरप्रतिहताः सदा वाति बलस्य वै ॥१३
 तस्य भक्तिरतीवासीन्निसर्गादेव भूपतेः । दिवाकरे जगद्भानौ रक्तचन्दनमालिनि ॥१४
 तस्योर्ध्वमहिमानं च विलोक्य पृथिवीपतेः । न केवलं जनस्यापि ह्यभवत्तस्य विस्मयः ॥१५
 सञ्चिन्तयामास नृपः समृद्ध्या विस्मितस्तथा । कथं स्यात् सम्पदेषा मे पुनरप्यन्यजन्मनि ॥१६
 एवं स बहुशो राजा तदा कृष्ण महायशाः । चिन्तयन्नपि तन्मूलं नासदन्निश्चयान्वितः ॥१७
 यदा न निश्चयं राजा स ययौ भार्गवीप्रियः । तदा पप्रच्छ धर्मज्ञान्स विप्रान्समुपागतान् ॥१८
 सर्वाश्च ससुखान्वीर विविक्तान्तः पुरस्थितः । प्रणिपत्य महाबाहुर्प्रहीतुं शासनक्रियाः ॥१९
 विश्वासानुग्रहा बुद्धिर्भवतां मयि सत्तमाः । तदहं प्रष्टुमिच्छामि किञ्चित्तद्वक्तुमर्हथ ॥२०

था । ६। हे देवशार्दूल ! उस काम्य ब्रती एवं ब्राह्मण भक्त ने वाल्मीकि व्यास तथा परशुराम के समान
 अनेक गुणों से सुसंपन्न होकर इस पृथ्वी तल के राज्य को अपनाकर सातों द्वीपों समेत इस वसुन्धरा
 (पृथ्वी) पर शासन किया । ७-८। हे कृष्ण ! उस महाबाहु सत्राजित के इस पृथ्वी के अपनाने पर
 पौराणिक लोग उसके विषय में गाथा के रूप में गाते थे कि सूर्य जिस स्थान से उदय होकर जहाँ रहता
 (अस्त होता) है उनसब पर सत्राजित का आधिपत्य होने के ताते वे सब उसी राज्य के ही लोग

सद्विद्याखिलविज्ञानसम्यग्धौतान्तरात्मभिः । भवन्निर्यद्यनुग्राह्यः स्यामहं वेदवित्तमाः ॥२१
तद्यथावन्मया पृष्टा भवन्तो मत्प्रसादिनः । वक्तुमर्हथ विद्वांसः सर्वस्यैवोपकारिणः ॥२२

ब्रह्मोवाच

यस्ते मनसि सन्देहस्तं पृच्छाद्य महीपते । वदिष्यामो यथान्यायं यत्ते^१ मनसि वर्तते ॥२३
वयं हि नृपशार्दूल भवता पारितोषिताः । सम्यक्प्रजां पालयित्रा ददता भोजनं सदा ॥२४
सन्तुष्टो ब्राह्मणोऽग्नीयार्च्छद्याद्वा धर्मसंशयम् । हितं चोपदिशेद्वर्त्म अहिताद्वा निवर्तयेत् ॥२५
विवक्षुमथ भूपालं भार्या तस्यैव धीमतः । प्रणिपातेन चाहेदं विनयात्प्रणयान्वितम् ॥२६
न स्त्रीणामवनीपाल वक्तुमीदृगिहेष्यते । तथापि भूपते वक्ष्ये सम्पदीदृक्सुदुर्लभा ॥२७
भूयोऽपि संशयान्प्रष्टुमलमीशो भवानृषीन् । नन्वहं पुरषव्याघ्र सदान्तः पुरचारिणी ॥२८
तत्प्रसादं यदि भवान्करोति मम पार्थिव । तन्मदीयमृषीन्प्रष्टुं सन्देहं पार्थिवार्हसि ॥२९

सत्राजित उवाच

ब्रूहि सुभ्रूर्मतं यत्ते प्रष्टव्या यन्मया द्विजाः । भूयोऽहमात्मसन्देहं प्रक्ष्याम्येतद्विद्वजोत्तमान् ॥३०

प्राप्त निखिल ज्ञान विज्ञान में आप की अन्तरात्मा भी भली भाँति निर्मल हो गई है, एवं आप श्रेष्ठ वेदज्ञों में से हैं आप लोग मेरे ऊपर यदि कृपा रखते हैं तो मैं प्रष्टव्य विषय को समझाने की कृपा अवश्य करूँगा (ऐसा मुझे विश्वास है) क्योंकि विद्वान् लोग सभी के उपकारी होते हैं ॥२१-२२

ब्रह्मा ने कहा—वे लोग बोले—हे महीमते ! आज आप के मन में जो कुछ सन्देह हो, पूँछिये ! हम लोग यथोचित पाप के मन के संदेह को करने के लिए यथाशक्ति प्रयत्न दूर करेंगे ॥२३॥ हे नृप शार्दूल !

विमलवत्युवाच

श्रूयन्ते पृथिवीपाल नृपा ये तु चिरन्तनाः । येषां च सम्पद्भूपाल यथा तेऽद्य किलाभवत् ॥३१
 तदीदृक्सम्पदो धाम तवाशेषं क्षितीश्वर । येन कर्मविपाकेन तद्वदन्तु महर्षयः ॥३२
 अहं च भवतो भार्या सर्वसीमन्तिनीवरा । अतीव कर्मणा येन तद्विज्ञाने कुतूहलम् ॥३३
 तथा सम्पत्समृद्धत्वमन्येष्वपि हि विद्यते । निरस्तातिशयत्वेन नूनं नाल्पेन कर्मणा ॥३४
 तदन्यजन्मचरितं नरनाथ निजं भवान् । मुनीन्यूच्छ त्वया चाहं यन्मया च पुरा कृतम् ॥३५

ब्रह्मोवाच

स तथोक्तस्तया राजा पत्न्या विस्मितमानसः । मुनीनां पुरतो भार्या प्रशंसन्वाक्यमब्रवीत् ॥३६
 साधु देवि मतं यन्मे त्वया यदिदमीरितम् । सत्यं भुनिवचः पुंसां स्वाद्धं वै गृहिणी तथा ॥३७
 सोऽहमेतन्महाभागे पृच्छाम्येतान्महामुनीन् । तेषामविदितं किञ्चित्त्रिषुलोकेषु न विद्यते ॥३८
 एवमुक्त्वा प्रियां राजा प्रणिपत्य च तानृषीन् । यथावदेतदखिलं पप्रच्छ धरणीधरः ॥३९

राजोवाच

भगवन्तो ममाशेषं प्रसादादृतचेतसः । कथयन्तु यथावृत्तं यन्मया सुकृतं कृतम् ॥४०
 कोऽहमासं पुरा विप्राः किंस्वित्कर्म मया कृतम् । किं वानया तु चार्वाग्या मम पत्न्या कृतं द्विजाः ॥४१

विमलवती ने कहा—हे पृथिवी पाल ! (अनेक पूर्वजों में) जो प्राचीन राजा थे उनकी भी आप के समान ही संपत्ति थी ऐसा सुना जाता है ॥३१॥ हे क्षितीश्वर ! तो इस प्रकार की आप की संपत्ति एवं तेज (ये) दोनों जिन कर्मों के फल स्वरूप प्राप्त हुए हैं उसे मेरे मर्दसिंघण बचाने की मन्नामें क्या किया है ?

येनावयोरियं लक्ष्मीर्मर्त्यलोके सुदुर्लभा । चत्वारश्चाप्रतिहता अमात्या मम गच्छतः ॥४२
अशेषा भूभृतो वश्या धनस्यान्तो न विद्यते । बलं चैवाप्रतिहतं शरीरारोग्यमेव च ॥४३
प्रतिभाति च मे कान्त्या भार्यायामखिलं जगत् । ममापि वपुषस्तेजो न कश्चित्सहते द्विजाः ॥४४
सोऽहमिच्छामि तज्जातुं तथैवेयमनिन्दिता । निजानुष्ठानमखिलं यस्याशेषमिदं फलम् ॥४५

ब्रह्मोवाच

इति पृष्ट्वा नरेन्द्रेण समस्तास्ते तपोधनाः । परावसुमथोचुस्ते कथ्यतामस्य भूभृतः ॥४६
चोदितः सोऽपि धर्मज्ञैर्महाशूरा महामतिः । योगमास्थाय सुचिरं यथावद्यतमानसः ॥४७
ज्ञातवान्नृपतेस्तस्य पूर्वदेहविचेष्टितम् । स तमाह मुनिर्भूपं विज्ञानेच्छं महामतिम् ॥४८
सत्राजितं महात्मानं जितशत्रुं मनस्विनम् । सपत्नीकं महाबुद्धिं ब्राह्मणान्सत्यवादिनः ॥४९

परावसुरुवाच

शृणु भूपाल सकलं यस्येदं कर्मणः फलम् । तव राज्यादिकं सुभूर्येयं चासीन्महीपते ॥५०
त्वमासीः शूद्रजातीयः पराहिंसापरायणः । कुष्ठार्तो दण्डपारुष्ये निःश्लेहः सर्वजन्तुषु ॥५१
इयं च भवतो भार्या पूर्वमप्यायतेक्षणा । नित्यं बभूव त्वच्चित्ता भवच्छुश्रूषणे रता ॥५२
पतिव्रता महाभागा भर्त्स्यमानापि निष्ठुरम् । त्वद्वाक्येषु च सर्वेषु वीर कर्मसु चोद्यता ॥५३

इस मर्त्य लोक में हम दोनों को यह सुदुर्लभ लक्ष्मी एवं मेरे पीछे चलने वाले अप्रतिहत (अजेय) चार सचिव प्राप्त हुए हैं ॥४२॥ भूमण्डल के समस्त राजा मेरे अधीन हैं, मेरे धन का अंत नहीं है उसी प्रकार अपरिमित बल एवं शरीर के आरोग्य मुझे प्राप्त हैं ॥४३॥ तथा मेरी स्त्री को सौन्दर्य काति से सारा

नैश्वर्यादिसहायस्य त्यज्यमानस्य बन्धुभिः । क्षयं जगाम योर्थोऽभूत्सञ्चितः प्रपितामहैः ॥५४
 तस्मिन्क्षीणे कृषिपरस्त्वमासीः पृथिवीपते । सापि कर्मविपाकेन कृषिर्विफलतां गता ॥५५
 ततो निःस्वं परिक्षीणं परेषां भृत्यतां गतम् । तत्याज साध्वी नेयं त्वां त्यज्यमानापि पार्थिव ॥५६
 अनया तु समं साध्व्या भानोरावसथे त्वया । कृतं शुश्रूषणं वृत्त्या भक्त्या सम्मार्जनादिकम् ॥५७
 निःस्नेहः सर्वकामेभ्यस्तन्मयस्त्वं तदर्पणः । अहन्यहनि विभ्रम्भात्तस्मिन्नावसथे रवेः ॥५८
 कान्यकुब्जपुरे वीर महाशुश्रूषितं त्वया । दिवाकरालये नित्यं कृतं तन्मार्जनं त्वया ॥५९
 तथैवाभ्युक्षणं भूप नित्यं चैवानुलेपनम् । पत्न्यानया नृप तथा युष्मच्चित्तानुवृत्तया ॥६०
 कारितं श्रवणं पुण्यमितिहासपुराणयोः । दत्त्वाङ्गुलीयकं राजन्पितृदत्तं तु वाचके ॥६१
 अहन्यहनि यत्कर्मयुवयोरनृपकुर्वतोः । तत्रैव तन्मयत्वेन पापहानिरजायत ॥६२
 भानोः कार्यं मया कार्यं परं शुश्रूषणं तथा । नाप्रभातं प्रभातं वा चिन्तेयमभवन्निशि ॥६३
 एवमायतनं रम्यमित्येवं च सुखावहम् । सूर्यवच्चैवमेतस्यादित्यासीते मनस्तदा ॥६४
 योगिनां सुखदं कर्म तथैव सुखमित्यपि । भवच्चित्तमभूत्तत्र योगकर्मण्यहर्निशम् ॥६५
 एवं तन्मनसस्तत्र कृतोद्योगस्य पार्थिव । भूतानुमानिनः सम्यग्यथोक्ताधिककारिणः ॥६६

तैयार रहती थी ॥५३॥ इसी भाँति आप जब प्रभुत्वहीन असहाय एवं बन्धुओं द्वारा परित्यक्त हो गये तो आप के पास का धन भी जिसे आपके प्रपितामह ने संचित किया था, नष्ट होगया ॥५४॥ हे पृथिवी पते ! उस समय आप ने कृषि (खेती) करना आरम्भ किया पर बुरे कर्मों के परिणाम स्वरूप वह खेती भी निष्फल हो गई ॥५५॥ उसके उपरान्त अत्यन्त दरिद्र एवं कृषित होते हुए भी आप को उस दयनीय दशा में नौकरी करनी पड़ी । हे पार्थिव ! उस समय विक्षुब्ध होकर आपने उस स्त्री को छोड़ दिया था किन्तु

स्मरतो गोपतिं नित्यं चित्तेनापि दृढात्मनः । निःशेषमुपशांतं ते पापं सूर्यनिषेवणात् ॥६७
ततोऽधिकं पुरस्तस्मादगारस्यानुलेपनम् । संमार्जनं च बहुशः सपत्नीकेन यत्कृतम् ॥६८
केवलं धर्ममाश्रित्य त्यक्त्वा वृत्तिमशेषतः । अनया श्रवणं पुण्यं कारितं वाचकात्सदा ॥६९
नानाधातुविकारैस्तु गोमयेन मृदा तथा । उपलेपनं कृतं भक्त्या त्वया पूर्वं सुरालये ॥७०
अथाजगाम वै तत्र कुबलाश्वो महीपतिः । महासैन्यपरीवारः प्रभूतगजवाहनः ॥७१
सर्वसम्पदुपेतं तं सर्वाभरणभूषितम् । वृतं भार्यासहस्रेण दृष्ट्वा संक्रन्दनोद्बलम् ॥
स्पृहा कृता त्वया तत्र चारुमौलिनि पार्थिवे ॥७२
सर्वकामप्रदं कर्म क्रियते भास्काराश्रितम् । तेनैतदखिलं राज्यमशेषं चाप्तवान्महीम् ॥७३
तेजश्चैवाधिकं यत्ते तथैव शृणु पार्थिव । योगप्रभावतो लब्धं कथयाम्यखिलं तव ॥७४
तत्रैवावसथे दीपः प्रशान्तः स्नेहसंक्षयात् । निजभोजनतैलेन पुनः प्रज्वलितस्त्वया ॥७५
अन्या चोत्तरीयेण वीर वत्योपबृंहितः । तव पत्न्या स्वयं ज्वाल्य कान्तिरस्यास्ततोऽधिको ॥७६
तवाप्यखिलभूपालमनः क्षोभकरं पुनः । तेजो नरेन्द्र एतस्मात्किमुताराध्य भास्करम् ॥७७

प्राणी कर सकता है दृढ़ होकर उससे भी अधिक उनका स्मरण एवं सेवा तुमने की जिससे तुम्हारे समस्त पाप नष्ट हो गये । ६६-६७। तुम पत्नी के साथ उस मन्दिर की (चूना, झाड़ू आदि द्वारा) सफाई भलीभाँति करते थे । अपनी सभी वृत्तियों को छोड़कर केवल धर्म भावना से ही तुम वैसा कर रहे थे । यह तुम्हारी स्त्री भी सदैव कथावाचक द्वारा कथा का पारायण कर उस प्रकार की पुण्य चर्चा सूर्य भगवान् को सुनाती रही । ६८-६९। (एक समय) तुम लोगोंने भाँति-भाँति के रंगों, गोबर एवं मिट्टियों से

एवं नरेन्द्रः शूद्रत्वाद्भ्रानुकर्मपरायणः । तन्मयत्वेन सम्प्राप्तो महिमानमनुत्तमम् ॥७८
 किं पुनर्यो नरो भक्त्या नित्यं शुश्रूषणादृतः । करोति सततं पूजां निष्कामो नान्यमानसः ॥७९
 सर्वामृद्धिमिमां लब्ध्वा सर्वलोकमहेश्वरः । पूजयित्वा र्कमीशेशं तमाराध्य न सीदति ॥८०
 पुष्पैर्धूपैस्तथा वान्यैर्दीपैर्वस्त्रानुलेपनैः । आराधयार्कं तद्वेश्म सदा सम्मार्जनादिना ॥८१
 यद्यदिष्टतमं किञ्चिद्यद्यन्तु दुर्लभम् । तदृत्वा च जगद्धात्रे भास्कराय न सीदति ॥८२
 सुगन्धागुरुकर्पूरचन्दनागुरुकुंकुमैः । वासोभिर्विविधैर्धूपैः पुष्पैः स्रक्चामरध्वजैः ॥८३
 अन्योपहारैर्विविधैः कृतक्षीराभिषेचनैः । गीतवादित्रनृत्याद्यैस्तोषयस्वार्कमादरात् ॥८४
 पुण्यरात्रिषु मार्तण्डं नृत्यगीतैरथोज्ज्वलम् । भूप जागरणैर्भक्त्या होमः कार्यः सदा शुचिः ॥८५
 इतिहासपुराणानां श्रवणेन विशेषतः । तथा वेदस्वनैः पुण्यैर्ऋक्सामयजुभिर्नृप ॥८६
 एवं सन्तोष्यते भक्त्या भगवान्भवभङ्गकृत् । भूयो दैवस्वतो भूत्वा भवहृद्भास्करो नरैः ॥८७
 तोषितो भगवान्भानुर्ददात्यभिमतं फलम् । दैवकर्मसमर्थानां प्राणिनां स्मृतिसम्भवैः ॥८८
 तोषितो भगवान्कामान्प्रयच्छति दिवाकरः । नैष वृत्तैर्न रत्नौघैः पुष्पैर्धूपानुलेपनैः ॥
 सद्भावेनैव मार्तण्डस्तोषमायाति संस्मृतः ॥८९
 त्वयैकाग्रमनस्केन गृहसम्मार्जनादिकम् । कृत्वाल्पमीदृशं प्राप्तं राज्यमन्येन दुर्लभम् ॥९०

हे नरेन्द्र ! शूद्र होने पर भी तन्मयता से सूर्य के लिए सभी कर्म करने पर तुम्हें इस अनुपम महिमा की प्राप्ति हुई है । ७८। इस प्रकार भक्ति पूर्वक जो मनुष्य अनन्य भक्त होकर निष्काम भावना से नित्य उनकी पूजा सेवा करता है, उसे क्या और कहना है । ७९। वह सर्व समृद्ध होकर समस्त लोकों का आधिपत्य प्राप्त करता है क्योंकि ईश के ईश (सूर्य) की आराधना करने पर किसी भक्ति का दान नहीं

अनया श्रवणं पुण्यं कारयित्वा गृहे रवेः । ईदृक्प्राप्ता सम्पदियं पूजां कृत्वा तु वाचके ॥९१
प्राप्तोपकरणैर्यस्तमेकाग्रमतिरण्डजम् । सन्तोषयति नेन्द्रोऽपि भवता वै समः क्वचित् ॥९२
तस्मात्त्वमनया देव्या सहात्यन्तविनीतया । भास्कराराधने यत्नं कुरु धर्मभृतां वर ॥९३

ब्रह्मोवाच

एतन्मुनेर्वचो वीर निशम्य स नराधिपः । भार्यासहायः स तदा संप्रहृष्टतनूरुहः ॥९४
कृतकार्यमिवात्मानं मन्यमानस्तदाभवत् । उवाच प्रणतो भूत्वा राजा सत्राजितोऽच्युत ॥९५

सत्राजित उवाच

यथामरत्वं सम्प्राप्य यथा वायुर्बलं परम् । परं निर्वाणमाप्नोति तथाहं वचसा तव ॥९६
कृतकृत्यः सुखासीनो निर्वृतिं परमां गतः । अज्ञानतमसाच्छन्ने यत्प्रदीपस्त्वया धृतः ॥९७
अहमेषा च तन्वङ्गी विभूतिभ्रंशभीरुकः । द्रव्यमापादितं ब्रह्मन्निहाद्य वचसा तव ॥९८
सम्पदः कथितं बीजमावयोर्भवता मुने । त्वद्वक्त्रादुद्यता वाचो विज्ञाता हि द्विजोत्तम ॥९९
न रत्नैर्न च वित्तौघैर्न च पुष्पानुलेपनैः । आराध्यश्च जगन्नाथो भावशून्यैर्दिवाकरः ॥१००

मन्दिर में तुमने कथा करायी तथा कथावाचक की यही (केवल अंगूठी द्वारा) पूजा की यो उससे तुम्हें इस प्रकार की अतुलनीय संपत्ति प्राप्त हुई है । इसलिए साधन संपन्न होकर जो कोई तन्मयता से सूर्य को प्रसन्न करता है तो उसे सभी कुछ प्राप्त होता है । इसीलिए किसी भी अंश में इन्द्र भी तुम्हारी समानता नहीं कर सकता है १९१-१२। अतः हे धार्मिक श्रेष्ठ ! तुम इस धर्म पत्नी के साथ अत्यन्त नम्रता पूर्वक भावना की आराधना के लिए प्रयत्न करो १९३

बाह्यार्थनिरपेक्षैश्च मनसैव मनोगतिः । निःस्वैराराध्यते देवो भानुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥१०१
 सर्वमेतन्मया ज्ञातं यत्त्वमात्थ महामुने । यच्च पृच्छामि तन्मे त्वं प्रसादसुमुखो वद ॥१०२
 कथमारधितो देवो नरैः स्त्रीभिश्च भास्करः । तोषमायाति विप्रेन्द्र तद्वदस्व महामुने ॥१०३
 रहस्यानि च देवस्य प्रीतये या तिथिः सदा । चान्यशेषाणि मे ब्रूहि अकाराधनकाक्षिणः ॥१०४

परावसुरुवाच

शृणु भूपाल यैर्भानुर्गृहेष्वाराध्यते जनैः । नारीभिश्चातिघोरेऽस्मिन्पतिताभिर्भवार्षवे ॥१०५
 समभ्यर्च्य जगन्नाथं देवमर्कं समाधिना । एकमश्नाति यो भक्तं द्वितीयं ब्राह्मणार्पणम् ॥१०६
 करोति भास्करप्रीत्यै कार्तिकं मासमात्मना । पूर्वं वयसि यत्नेन जानताऽजानतापि वा ॥१०७
 पापमाचरितं तस्माद्ब्रूद्यते नात्र संशयः । अनेनैव विधानेन मासि मार्गशिरे पुनः ॥१०८
 समभ्यर्च्य मरकतं विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति । भगवत्प्रीणनार्थाय फलं तस्य शृणुष्व मे ॥१०९
 मध्ये वयसि यत्पापं योषिता पुरुषेण वा । कृतमस्माच्च तेनेक्तो विमोक्षः परमात्मना ॥११०
 तथा चैवेकभक्तं तु यस्तु विप्राय यच्छति । दिवाकरं समभ्यर्च्य पौषे मासि महीपते ॥१११
 तत्तच्च प्रीणयत्यर्कं वार्धिकेनैव यत्कृतम् । स तस्मान्मुच्यते राजन्पुमान्योषिदथापि वा ॥११२

आडम्बर (पुष्प चन्दन आदि) की अपेक्षा न रखकर केवल मनोयोग धन हीनों की भाँति ही उस सर्वेश्वर भानु की आराधना करनी चाहिए । १०१

हे महामुने ! इस प्रकार मैं इन सभी बातों को जो आपने कहा है समझ गया अब पुनः जो कुछ मैं पूँछ रहा हूँ उसे प्रसन्न मुख मुद्रा से बताने की कृपा करें । हे विप्रेन्द्र ! स्त्री पुरुषों द्वारा किस प्रकार की

त्रिमासिकं व्रतमिदं यः करोति नरेश्वर । स भानुप्रीणनात्पापैर्लघुभिः परिमुच्यते ॥११३
द्वितीये वत्सरे राजन्मुच्यते चोपपातकैः । तद्वत्तृतीयेऽपि कृतं महापातकनाशनम् ॥११४
व्रतमेतन्नरैः स्त्रीभिस्त्रिभिर्मासैरनुष्ठितम् । त्रिभिः संवत्सरैश्चैव प्रददाति फलं नृणाम् ॥११५
त्रिभिर्मासैरनुष्ठानात्त्रिविधात्पातकान्नुप । त्रीणि नामानि देवस्य मोचयन्ति च वार्षिकैः ॥११६
यतस्ततो व्रतमिदं विविधं समुदाहृतम् । सर्वपापप्रशमनं भास्कराराधने परम् ॥११७

सत्राजित उवाच

कतमाय तु विप्राय दातव्यं भक्तितो मुने । द्वितीये द्विजशार्दूल कथयस्वाखिलं मम ॥११८

परावसुरुवाच

देये पुराणविदुषे वस्त्रे विप्रोत्तमाय च । श्रूयतां चापि वचनं यदुक्तं भास्करेण च ॥
अरुणाय महाबाहो पृच्छते यत्पुरा नृप ॥११९
उदयाचलमारूढं भास्करं तिमिरापहम् । प्रणम्य शिरसा नूनमिदं वचनमब्रवीत् ॥१२०
कानि प्रियाणि ते देव पूजने सन्ति सर्वदा । पुष्पादीनां समस्तानामाराधनविधौ सदा ॥
उपरागादिवस्त्रादौ ब्राह्मणानां तथा रवे ॥१२१

भास्कर उवाच

पुष्पाणां करवीराणि तथा रक्तं च चन्दनम् । गुग्गुलुश्चापि धूपानां नैवेद्ये मोदकाः प्रियाः ॥१२२

है ॥१११-११२॥ हे नरेश्वर ! इस प्रकार इस त्रैमासिक व्रत-विधान को सुसम्पन्न करते हुए जो इसकी समाप्ति करते हैं उसके अनुष्ठान से प्रसन्न होकर सूर्य उसे छोटे-छोटे पापों से मुक्त कर देते हैं ॥११३॥ हे राजन् ! हमारे वार्ध फिर इसी प्रकार से व्रत विधान को सुसम्पन्न करने से वह उपपातक से मुक्त हो जाता है

पूजाकरो भोजकस्तु घृतदीपस्तथा प्रियः । दानं प्रियं खगश्रेष्ठ वाचकाय प्रदीयते ॥१२३
 मामुद्दिश्य च यद्दानं दीयते मानवैर्भुवि । वाचकाय^१ तु दातव्यं तन्मम प्रीतये खग ॥१२४
 इतिहासपुराणाभ्यामभिज्ञो यस्तु वाचकः । ब्राह्मणो वै खगश्रेष्ठः सम्पूज्यः प्रीतये मम ॥१२५
 पूजितेऽस्मिन्सदा विप्रे पूजितोहं न संशयः । भवामि खगशार्दूल यतस्त्वष्टः स मे सदा ॥१२६
 वेदवीणामृदङ्गैश्च नातिगन्धविलेपनैः । तथा मे जायते प्रीतिर्यथा श्रुत्वा खगोत्तम ॥१२७
 इतिहासपुराणानि वाच्यमानानि वाचकैः । अतः प्रियो वाचको मे पूजाकर्ता च भोजकः ॥१२८
 इति भविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे सत्राजितोपाख्याने रविपूजाविधिवर्णनं
 नाम षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११६॥

अथ सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः

उपलेपनस्नापनमाहात्म्यवर्णनम्

अरुण उवाच

किमर्थं भोजकस्तुभ्यं प्रियो देवेश कथ्यताम् । नान्ये विप्रादयो वर्णा देवतायतनेषु वै ॥१

मोदक प्रिय हैं, उसी भाँति पूजा करने वालों में भोजक (ब्राह्मण) एव घी का दीपक, तथा हे खगश्रेष्ठ ! वाचक के लिए समर्पित किया गया दान अत्यन्त प्रिय है ॥१२२-१२३॥ इस पृथिवी तल में मनुष्यों को चाहिए कि मेरे उद्देश्य से जो कुछ दान दिये जाय उसका ग्राहक वाचक को ही बनायें अन्य को नहीं क्योंकि उससे मुझे अत्यन्त प्रसन्नता होती है । हे खगश्रेष्ठ ! इतिहास एवं पुराण के विशद विद्वान् को वाचक

कश्चायं भोजको देव कस्य पुत्रः किमात्मकः । वर्णतश्चास्य मे ब्रूहि कर्म चास्य समन्ततः ॥२

आदित्य उवाच

साधु पृष्टोऽस्मि भद्रं ते वैनतेय महामते । श्रृणुष्वैकमनाः सर्वं गदतो मम खेचर ॥३
विप्रादयस्तु ये त्वन्ये वर्णाः कश्यपनन्दन । ते पूजयन्ति मां नित्यं भक्तिश्रद्धासमन्विताः ॥४
देवालयेषु ये विप्राः प्रीत्या मां पूजयन्ति हि । अन्याश्च देवतावृत्या ते स्युर्देवलकाः खग ॥

एतस्मात्कारणान्मह्यं भोजको दयितः सदा ॥५

वर्णतो ब्राह्मणश्चायं स्वानुष्ठानपरो यदि । अनुष्ठानविहीनो हि नरकं यात्यसंशयम् ॥६

न त्याज्यं भोजकैस्तस्मात्स्वकं कर्म कदाचन । मयासौ निर्मितः पूर्वं तेजसा स्वेन वै खग ॥७

पूजार्थमात्मनो नूनं कर्म चास्य प्रकीर्तितम् । प्रियव्रतमुतो राजा शाकद्वीपे महामतिः ॥८

तेन मे कारितं दिव्यं विमानप्रतिमं गृहम् । तस्मिन्द्वीपे तदात्मीये दिव्यं शिलामयं महत् ॥९

स मदर्चां कारयित्वा काञ्चनीं लक्षणांविताम् । प्रतिष्ठापनाय वै तस्याश्चिन्तयामास सुव्रतः ॥१०

कृतमायतनं श्रेष्ठं तेनेयं प्रतिमा कृता । को वै प्रतिष्ठापयिता देवमर्कं शुभालये ॥११

एवं सञ्चिन्तयित्वा तु जगाम शरणं मम । भक्तिं तस्य च सञ्चिन्त्य खगाहं पार्थिवस्य तु ॥१२

देव ! यह भोजक कौन है, किसका पुत्र है, इसका वर्ण (जाति) क्या है, तथा उसके कर्म कौन हैं मैं ये सभी बातें जानना चाहता हूँ ।२

आदित्य बोले—हे महामते, वैनतेय ! तुम्हारा कल्याण ही, तुमने साधु प्रश्न किया है, हे आकाश चारिन् ! मैं इन सभी बातों को कह रहा हूँ, सावधान होकर सुनो ।३। हे ऋष्यगन्दन ! ब्राह्मणादि अन्य वर्ण भी भक्ति एवं श्रद्धा पूर्वक चित्त से ही आराधना करते हैं ।४। हे खग ! जो ब्राह्मण देवालयों में

गतोऽहं दर्शनं तस्य उक्तश्चापि मया खग । किं चिन्तयसि राजेन्द्र कुर्ताश्रिता समागता ॥१३
 ब्रूहि यत्ते हृदि प्रौढं चिन्ताकारणमागतम् । संपादयिष्ये तत्सर्वं विमना भव मा नृप ॥१४
 अत्यर्थं दुष्करमपि करिष्ये नात्र संशयः । इत्युक्तः स मया राजा इदं वचनमब्रवीत् ॥१५
 द्वीपेऽस्मिन्देवदेवस्य कृतमायतनं तव । मया भक्त्या जगन्नाथ तथेयं प्रतिमा कृता ॥१६
 प्रतिष्ठां कारयेद्यस्तु तव देवालये खग । यत्र सन्ति त्रयो वर्णा द्वीपेऽस्मिन्क्षत्रियादयः ॥१७
 ते मयोक्ता न कुर्वन्ति प्रतिष्ठां तव कृत्स्नशः । न चाप्यर्चा जगन्नाथ ब्राह्मणश्चात्र विद्यते ॥१८
 तेनेयमागता चिन्ता हृदि शल्यं तयार्पितम् । ततो मयोक्तो राजाऽसौ वैनतेय वचः शुभम् ॥१९
 एवमेतन्न संदेहो यथात्थ त्वं नराधिपः । क्षत्रियादित्रयो वर्णा द्वीपेऽस्मिन्नात्र संशयः ॥२०
 ते च नार्हन्ति मे पूजां न प्रतिष्ठां कदाचन । तस्मात्ते श्रेयसे राजन्प्रतिष्ठामात्मनस्तथा ॥२१
 सृजामि प्रथमं वर्णं भगसंज्ञमनौपमम् । इत्युक्त्वा तमहं वीर राजानं खगसत्तम ॥२२
 जगाम परमां चिन्तां तस्य कार्यस्य सिद्धये । अथ मे चिन्तयानस्य^१ स्वशरीराद्विनिःसृताः ॥२३
 शशिकुन्देन्दुसंकाशाः संख्ययाष्टौ महाबलाः । पठन्ति चतुरो वेदान्सांगोपनिषदः खग ॥२४
 काषायवाससः सर्वे करण्डाम्बुजधारिणः । ललाटफलकाद्द्वौ तु द्वौ चान्यौ वक्षस्तथा ॥२५

कहाँ से आ गई ॥१२-१३। अच्छा, तुम अपने हृदय में वर्तमान विशेष चिन्ता के कारण को शीघ्र बताओ! हे नृप! मैं अवश्य उस कारण की पूर्ति करूँगा। अतः अपने चित्त को दुःखी न करो। १४। यदि वह कार्य अत्यन्त कठिन भी होगा तो भी मैं उसे सिद्ध कर दूँगा इसमें संशय नहीं है। इस प्रकार मेरे कहने पर उस राजा ने कहा कि हे देवाधिदेव! इस द्वीप में आपका मन्दिर मैंने बनवाया है, हे जगन्नाथ! भक्तिपूर्वक मैंने इस (आपकी) प्रतिमा का भी निर्माण कराया है। १५-१६। हे आकाशगामिन! उस

ऋणाभ्यां तथा द्वौ तु पादाभ्यां द्वौ तथा खग । अथ ते च महात्मानः सर्वे प्रणतकन्धराः ॥२६
 पितरं मन्यमाना मामिदं वचनमब्रुवन् । ताततात महादेव लोकनाथ जगत्पते ॥२७
 किमर्थं भवता सृष्टा वयं देवस्य देहतः । ब्रूहि सर्वं करिष्याम आदेशं भवतोऽखिलम् ॥२८
 पितास्माकं भवान्देवो वयं पुत्रा न संशयः । इत्युक्तवन्तस्ते सर्वे मयोक्ता देवसम्भवाः ॥२९
 प्रियव्रतसुतो योयमस्य वाक्यं करिष्यथ । स चाप्युक्तो मया राजा शाकद्वीपाधिपः खग ॥३०
 य एते मत्सुता राजन्नर्घ्यां ब्राह्मणसत्तमाः । कारयन्तु प्रतिष्ठां मे सर्वैरभिर्महीपते ॥३१
 कारयित्वा प्रतिष्ठां तु ममार्चायां नराधिप । पश्चादायतनं सर्वमेषामर्पय पूजने ॥३२
 एते मत्पूजने योग्याः प्रतिष्ठासु च सर्वशः । समाप्य न प्रहर्तव्यं भोजकेभ्यः कदाचन ॥३३
 सर्वमायतनार्थं तु गृहक्षेत्रादिकं च यत् । धनधान्यादिकं राजन्यन्ममायतने भवेत् ॥३४
 तत्सर्वं भोजकेभ्यस्तु दातव्यं नात्र संशयः । धनधान्यसुवर्णादि गृहक्षेत्रादिकं च यत् ॥
 यन्मदीयं भवेत्किञ्चिद्ग्रामे वा नगरे क्वचित् ॥३५
 तस्य सर्वस्य राजेन्द्र मदीयस्य समन्ततः । अधिपा भोजकाः सर्वे नान्ये विप्रादयो नृप ॥३६
 यथाधिकारी पुत्रस्तु पितृद्रव्यस्य वै भवेत् । तथा मदीयवित्तस्य भोजकाः स्युर्न संशयः ॥३७
 इत्युक्तेन मया राजा तथा सर्वं प्रवर्तितम् । कारयित्वा प्रतिष्ठां तु दत्त्वा सर्वस्वमेव हि ॥
 भोजकेभ्यः खगश्रेष्ठ ततो हर्षमवाप्तवान् ॥३८

संचित किया गया था । हे खग ! इस प्रकार मेरे मस्तक, वक्षःस्थल, चरण एवं चरणतल द्वारा वे दो-दो
 व्यक्ति उत्पन्न हुए थे । पश्चात् वे महात्मा लोग मुझे पिता समझते हुए, मेरी ओर नतमस्तक हो कर यह

एवमेते मया सृष्टा भोजका गरुडाग्रज । अहमात्मा ततो ह्येषां सर्वे सुमनसस्तथा ॥३९
 मत्पुत्रेण समा ज्ञेयास्तथा मम हिताः सदा । तस्मात्तेभ्यः प्रदातव्यं न हर्तव्यं कदाचन ॥४०
 भोजकस्य हरेद्यस्तु लोभाद्द्वेषात्तथापि वा । स याति नरकं घोरं तामिस्रं शाश्वतीः समाः ॥४१
 तस्माद्ग्रामादिकं द्रव्यं यत्किञ्चिन्मम विद्यते । तत्सर्वं भोजकस्वं हि पितृपर्यागतं मम ॥४२
 भोजकश्च भवेद्यादृक्तते वच्मि खगेश्वर । ममाज्ञां पालेयद्यस्तु स्वानुष्ठानपरः सदा ॥४३
 वेदाधिगमनं पूर्वं दारसंग्रहणं तथा । अभ्यङ्गधारणं नित्यं तथा त्रिषवणं स्मृतम् ॥४४
 पञ्चकृत्वः सदा पूज्यो ह्यहं रात्रौ दिने तथा । देवब्राह्मणवेदानां निन्दा कार्या न वै क्वचित् ॥४५
 नान्यादेवप्रतिष्ठा तु कार्या वै भोजकेन तु । ममापि च न कर्तव्या तेन एकाकिना क्वचित् ॥४६
 सर्वमेव निवेद्यान्नं नाशनीयाद्भोजकः सदा । न भुञ्जीत गृहं गत्वा शूद्रस्य गरुडाग्रज ॥४७
 शूद्रोच्छिष्टं प्रयत्नेन सदा त्याज्यं हि भोजकैः । येऽनन्ति भोजका नित्यं शूद्रान्नं शूद्रवेशमनि ॥४८
 ते वै पूजाफलं चात्र कथं प्राप्स्यन्ति खेचर । गत्वा गृहं तु शूद्रस्य न भोक्तव्यं कदाचन ॥४९
 गृहागतं च शूद्रान्नं तच्च त्याज्यं तथैव च । आध्मातव्योम्बुजो नित्यं भोजकेनाग्रतो मम ॥५०
 सकृत्प्रवादिते शंखे मम प्रीतिर्हि जायते । षण्मासान्नात्र सन्देहः पुराणश्रवणं तथा ॥५१
 तस्माच्छंखः सदा वाद्यो भोजकेन प्रयत्नतः । तस्येयं परमा वृत्तिर्नैवेद्यं यन्मदीयकम् ॥५२

इस भाँति इन भोजकों की सृष्टि मैंने ही की है इसलिए मैं इनकी आत्मा हूँ और ये सब पुत्र की भाँति मेरे सदैव हितैषी हैं अतः उन्हें ही दान आदि देना चाहिए पुनः उनसे लेना कभी नहीं । ३९-४०। क्योंकि लोभ या द्वेष वश जो उनकी संपत्ति का अपहरण करता है उसे अनेकों वर्षों के लिए तामिस्र नामक नरक की प्राप्ति होती है । ४१। इसलिए गाँव आदि द्रव्य जो कछु मेरे लिए अर्पित किया गया है वह सब भोजक का

नाभोज्यं भुञ्जते यस्मात्तेनैते भोजका मताः । मगं ध्यायन्ति ते यस्मात्तेन ते मगधाः स्मृताः ॥५३
 भोजयन्ति च मां नित्यं तेन ते भोजका स्मृताः । अभ्यङ्गं च प्रयत्नेन धार्यं शुद्धिकरं परम् ॥५४
 अभ्यङ्गहीनो ह्यशुचिर्भोजकः स्यान्न संशयः । यस्तु मां पूजयेद्वीर अभ्यङ्गेन विना खग ॥५५
 न तस्य सन्ततिः स्याद्वै न चाहं प्रीतिमान्भवे^१ । मुण्डनं शिरसा कार्यं शिखा धार्या प्रयत्नतः ॥५६
 नक्तं चादित्यदिवसे तथा षष्ठ्यां प्रवर्तयेत् । सप्तम्यामुपवासस्तु मम संक्रमणे तथा ॥५७
 कर्तव्यो भोजकेनैव मत्प्रीत्यै गरुडाग्रज । त्रिकालं चापि गायत्रीं जपेद्वाचा पुरो मम ॥५८
 मुखमावृत्य यत्नेन पूजनीयोऽहमादरात् । मौनं चास्य प्रयत्नेन त्यक्त्वा क्रोधं च दूरतः ॥५९
 शूद्रेभ्यो यस्तु वैश्येभ्यो लोभात्कामात्प्रयच्छति । निर्माल्यं मम वै वत्स स याति नरकं ध्रुवम् ॥६०
 लोभाद्वै भोजको यस्तु मत्पुष्पाणि खगाधिप । यच्छतेन्यस्य दुष्टात्मा मय्यनारोप्य खेचर ॥६१
 स ज्ञेयो मे परः शत्रुः स मामहो न चाचितुम् । निर्माल्यं मम देयं स्याद्ब्राह्मणादिषु वै नृषु ॥६२
 नैवेद्यं यन्मदीयं तु तदश्नीयात्सदैव हि । तेनासौ शुद्धयते नित्यं हविष्यान्नसमं तथा ॥६३
 तत्क्षणादुत्क्षिपेद्यस्तु ममांगात्पुष्पमेव हि । नान्यस्य देयं नैवेद्यं मदीयमुदके^२ क्षिपेत् ॥६४
 पञ्चगव्यसमं तस्य मन्मतं नात्र संशयः । ममाङ्गलप्रं यत्किञ्चिद्गन्धं पुष्पमथापि वा ॥६५

अभक्ष्य का भोजन न करने के नाते उसे मेरी संमति से भोजक कहा जाता है तथा मग (याचना) का ध्यान रखने से मगध भी ॥५३॥ मुझे नित्य भोजन कराने के नाते भी उन्हें भोजक कहा जाता है । अतः प्रयत्नपूर्वक अत्यन्त पवित्र कारक अभ्यंग पारण करना चाहिए ॥५४॥ क्योंकि अभ्यंग हीन भोजक अपवित्र होता है, इसमें संशय नहीं । हे वीर ! हे खग ! अभ्यंग हीन होकर जो भोजक मेरी पूजा करता है, उसे मैं भोजक नहीं मानता और मैं पसन्द भी नहीं होता हूँ । उसे सदैव शिर का मुण्डन कराना

दातव्यं न च वैश्याय न शूद्राय कदाचन । आत्मना तद्ग्रहीतव्यं न विक्रेयं कथञ्चन ॥६६
 यस्तु नारोप्य पुष्पाणि अव्यङ्गानि ममोपरि । यः कश्चिदाहरेल्लोके स याति नरकं ध्रुवम् ॥६७
 न्नपनं मम निर्माल्यं पावकं यस्तु लङ्घयेत् । स नरो नरकं याति सरौद्रं रौरवं खग ॥६८
 भोजकेन सदा कार्यं न्नपनं मे प्रयत्नतः । यथा न लङ्घयेत्कश्चिद्यथा श्वा नापि भक्षयेत् ॥६९
 यद्यत्नपरः कुर्याद्भोजकः न्नपनं मम । यथा वै लङ्घितमतिर्भक्ष्यतां च खगाधिप ॥७०
 स याति नरकं रौद्रं तामिश्रं नाम नामतः । एकभक्तं सदा कार्यं न्नानं त्रैकालमेव हि ॥७१
 त्रिचैलं परिवर्तेत भवितव्यं दिनेदिने । पूजाकालेऽर्घकाले च क्रोधस्त्याज्यः प्रयत्नतः ॥७२
 अमांगल्यं न वक्तव्यं वक्तव्यं च शुभं तदा । ईदृग्भूतो भोजको मे प्रेयान् पूजाकरः सदा ॥७३
 सन्मान्यः पूजनीयश्च विप्रादीनां यथास्म्यहम् । यः करोत्यवमानं तु वृत्तिरूपं तु भोजके ॥७४
 तस्याहं रोषमेत्याशु कुलं हन्मि समन्ततः । प्रियो मे भोजको नित्यं यथा त्वं विनतामुत ॥७५
 उपलेपनकर्ता च सम्मार्जनपरश्च यः

॥

परावसुखाच

इत्युक्त्वा भगवान्भानुर्बभ्राम रथभास्थितः

॥७६

अरुणोऽपि तथा श्रुत्वा मुदया परया नृपः । पूज्यस्तस्मान्महाराज भोजकस्तु महीपते ॥७७

तस्माद्देयं वाचकाय द्वितीयमशनं नरैः

॥७८

विक्रय ही करना चाहिए स्वयं ही उसका उपभोग करे । ६५-६६। जो कोई मेरे अंगों में पुष्पों को बिना
 मूसज्जित किये उन्हे लेता है उसे अवश्य नरक की परीक्षा लेनी है ।

ब्रह्मोवाच

इत्थं श्रुत्वा स राजा तु कर्मणः फलमात्मनः । पुरातनं महाबाहुर्मुदमाप महीपतिः ॥७९
यद्यदायतनं भानोः पृथिव्यां पश्यते नृपः । तस्मिस्तस्मिन्कारयति उपलेपनमादरात् ॥८०
भार्या तस्यापि सुश्रोणिः पुण्यश्रवणमादरात् । वाचके वेतनं दत्त्वा भानोर्देवस्य मन्दिरे ॥८१
इत्थं राजा सपत्नीकः पूज्य भक्त्या दिवाकरम् । प्राप्तावुभौ परां प्रीतिं गतिं चानुत्तमां तथा ॥८२
इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्प उपलेपनस्नापनमाहात्म्यवर्णनं नाम
सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥११७॥

सत्राजितोपाख्यानं समाप्तम्

अथाष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः

दीपदानफलवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

दीपं प्रयच्छति नरो भानोरायतने तु यः । तेजसा रविसंकाशः सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥१
कार्तिके तु विशेषेण कौमारे मासि दीपकम् । दत्त्वा फलमवाप्नोति यदन्येन न लभ्यते ॥२
कृष्णकृष्णात्र ते वच्मि संवादं पापनाशनम् । भ्रातृभिः सह भद्रस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ॥३

ब्रह्मा बोले—इस प्रकार अपने पुरातन कर्मों के फल को सुनकर वह महाबाहु राजा अत्यन्त प्रसन्न हुआ ॥७९॥ उस समय से वह राजा इस पृथिवी में जहाँ कहीं सूर्य का मंदिर देखता था उसकी सादर

जगत्यस्मिन्पुरी रम्या नाम्ना माहिष्मती पुरा । तस्यामासीद्द्विजः कृष्ण नागशर्मैति विश्रुतः ॥४
 तस्य पुत्रशतं जातं प्रसादाद्भ्रास्करस्य च । तेषां कनिष्ठो भद्रस्तु तत्पुत्राणां विचक्षणः ॥५
 स च नित्यं जगद्भ्रातुर्देवदेवस्य भास्वतः । दीपवर्तिपरस्तद्वत्तैलाद्याहरणोद्यतः ॥६
 भानोरायतने तस्य सहस्रं भार्गवीप्रिय । प्रदीपानां तु जज्वाल दिवारात्रमनिन्दितम् ॥७
 तस्य दीप्त्या पराभूतास्तस्य लावण्यधर्षिताः । सर्वे ते भ्रातरो भद्रं पप्रच्छुरिदमादरात् ॥८
 भो भद्र वद वै भ्रातर्भद्रं तेस्तु सदा द्विज । कौतूहलपराः सर्वे यत्पृच्छामस्तदुच्यताम् ॥९
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा भद्रो वचनमब्रवीत् । विषये सति वक्तव्यं यन्मया तदिहोच्यताम् ॥१०
 नाहं मत्सरयुक्तो वै न च रागादिदूषितः । भवन्तो मम सर्वे वै भ्रातरो गुरवस्तथा ॥११
 कथं न कथयाम्येष भवतां पुत्रसम्मितः । तस्माद्भ्रुवन्तु मां सर्वे भ्रातरो यद्विवक्षितम् ॥१२

भ्रातर ऊचुः

न तथा पुष्पधूपेषु न तथा द्विजपूजने । सुप्रयत्नं तु पश्यामो भानोरायतने परम् ॥१३
 यथाहनि तथा रात्रौ यथा रात्रौ तथाहनि । तव दीपप्रदानाय यथा भद्र सदोद्यमम् ॥१४
 तत्त्वं तत्कथयास्माकं हंत कौतूहलं परम् । यन्नाम दीपदानस्य भवता विदितं फलम् ॥१५
 तदेतत्कथयास्माकं सविशेषं महाबल । एवमुक्तस्ततस्तैस्तु भ्रातृभिश्चोदितो मुदा ॥१६
 व्याजहार स भ्रातृणां न किञ्चिदपि सुव्रत । पुनः पुनरसौ तैस्तु भ्रातृभिश्चोदितो मुदा ॥१७

पहले समय में इस पृथ्वी तल पर माहिष्मती नामक एक रम्य पुरी थी । उसमें नागशर्मा नामक कोई ब्राह्मण रहता था । सूर्य की कृपा वश उस ब्राह्मण के सौ पुत्र उत्पन्न हुए जिनमें अधिक बुद्धिमान् सबसे छोटा भद्रनामक पुत्र हुआ । वह सदैव देवाधिदेव एवं जगत के विश्वकर्मा गुरु के लिए अर्चना

दाक्षिण्यसारो भद्रस्तु कथयामास कृत्स्नशः । भवतां कौतुकं चैतदतीवाल्पेऽपि वस्तुनि ॥१८
तदेष कथयाम्यद्य यद्व्रतं मम सुव्रत । इक्ष्वाकुराजस्तु पुरा वशिष्ठोऽभूत्पुरोहितः ॥१९
तेन चायतनं भानोः कारितं सरयूतटे । अहन्यहनि शुश्रूषां पुष्पधूपानुलेपनैः ॥२०
दीपदानादिभिश्चैव चक्रे तत्र स वै द्विजः । कार्तिके दीपको भक्त्या प्रदत्तस्तेन वै सदा ॥२१
आसीन्निर्वाण एवासौ देवार्चापुरतो निशि । देवतायतने चाहमवसं व्यथितो भृशम् ॥२२
पूयशोणितनिष्पन्दं प्रावहन्कायतः सदा । शीर्णघ्राणो ह्यर्वरवो दुर्गंधपतितस्तथा ॥२३
दुष्टबुद्ध्या सदा युक्तः सप्ताश्रं प्रति सुव्रत । यदृच्छया दीपदानं वर्त्यादीनां विभावसौ ॥२४
तत्तद्भुक्त्वा सदा तुष्टिं व्रजामि द्विजसत्तमाः । एकदा तु ततस्तस्मिन्भानोरायतने गतः ॥२५
रात्रौ दृष्ट्वा मया तत्र भक्ता जागरणागताः । प्रतिश्रयं प्रार्थिताश्च तैश्च दत्तो दयान्वितैः ॥२६
व्याधितोऽयं सुदीनश्च इति कृत्वा मतिं शुभाम् । ततोऽहमग्निमाश्रित्य स्थितस्तेषां समीपतः ॥२७
दुष्टां बुद्धिं समाश्रित्य हर्तुकामो विवस्वतः । दिव्यमाभरणं भानोश्छिद्रान्वेषी द्विजोत्तमाः ॥२८
स्थितोऽहं भोजका ह्यत्र यति निद्रां व्रजन्ति ते । येनास्य वैरिवद्भानोर्हराम्याभरणं शुभम् ॥२९
अथ मुप्ता भोजकास्ते निद्रया मोहितास्तदा । निर्वाणाश्चापि दीपास्तु ततोऽहमुत्थितस्त्वरन् ॥३०
मुदा परमया युक्तो गतो वैश्वानरं प्रति । प्रज्वाल्यं पावकं यत्नाद्दीपवर्तिन्गतो मया ॥३१

सी बात के लिए आप लोगों को जो कौतूहल हो रहा है तो मैं अपने व्रत का विवेचन कर रहा हूँ । सुनो !
॥१८। पहले समय में राजा इक्ष्वाकु के वशिष्ठ पुरोहित थे । १९। उन्होंने सरयू के तट पर भगवान् सूर्य का
मन्दिर बनवाया था । पुष्प, धूप, चन्दन और दीपदानादि द्वारा ये प्रतिदिन सूर्य की सेवा कर रहे थे ।

योजयित्वा तु वै दीपे धृतो दीपोऽग्रतो रवेः । हर्तुकामेनाभरणं भानोर्देवस्य सुव्रत ॥३२
 अथ ते भोजकाः सर्वे वृद्धा देवस्य पुत्रकाः । तैस्तु दृष्टो ह्यहं तत्र दीपहस्तो विभावसोः ॥३३
 पुरः स्थितो द्विजश्रेष्ठा गृहीतश्चापि तैरिह । ततोऽहं तेजसा मूढो भास्करस्य महात्मनः ॥३४
 विलपन्करुणं तेषां पादयोरवांनि गतः । तैश्चापि करुणां कृत्वा मुक्तोऽहं भोजकैस्तदा ॥३५
 गृहीतो राजपुरुषैः पृष्टश्चापि समन्ततः । किमिदं भवतारब्धं देवदेवस्य मंदिरे ॥३६
 दीपं प्रज्वाल्य दुष्टात्मन्कथ्यतां मा चिरं कुरु । इत्युक्त्वा तु ततस्तैस्तु शस्त्रहस्तैः समावृतः ॥३७
 ततोऽहं व्याधिना क्लिष्टो भयेन च द्विजोत्तमाः । हित्वा प्राणान्गतो यत्र स्वयं देवो विभावसुः ॥३८
 स्थित्वा कल्पं ततस्तत्र युष्माकं भ्रातृतां गतः । एष प्रभावो दीपस्य कार्तिके मासि सुव्रताः ॥३९
 दत्तस्यार्कस्य भवने तस्येयं व्युष्टिरुत्तमा । दुष्टबुद्ध्या कृतं यत्तु मया दीपप्रवर्तनम् ॥४०
 भगायतनदीपस्य तस्येदं भुज्यते फलम् । क्षुधाभिभूतेन मया देवदेवस्य भूषणम् ॥४१
 दीपश्च देवपुरतो ज्वालितो भास्करस्य तु । ततो जातिस्मृतिर्जन्म प्राप्तं ब्राह्मणवेदमनि ॥४२
 कुष्ठिना चापि शूद्रेण प्राप्तं ब्राह्मण्यमुत्तमम् । नानाविधानि शास्त्राणि सांगं वेदं समाप्तवान् ॥४३
 दुष्टबुद्ध्या धृताद्दीपात्फलमेतन्महाद्भुतम् । प्राप्तं मया द्विजश्रेष्ठाः किं पुनर्दीपदायिनाम् ॥४४

वहाँ उसे प्रयत्नपूर्वक प्रज्वलित कर दीपक की बत्ती फिर से जलायी और दीप में रख, उसे सूर्य के सामने रख दिया इसलिए कि जिससे मैं सूर्य के आभूषणों का अपहरण भली भाँति कर सकूँ । ३०-३२। इसके उपरान्त उन सभी वृद्ध भोजकोंने जो सूर्य के पुत्र के समान थे मुझे देख लिया मैं सूर्य के सामने दीपक हाथ में लिए खड़ा था । ३३। हे द्विजश्रेष्ठ ! भगवान् भास्कर के तेज से मैं अन्धों के समान हो गया था । अतः उन

एतस्मात्कारणाद्दीपानहमेवमहर्निशम् । प्रयच्छामि रवेर्धान्नि ज्ञातमस्य हि यत्फलम् ॥४५
 युष्माकमिदमुक्तं वै स्नेहात्सत्यं न संशयः । एष प्रभावो दीपस्य कार्तिके मासि सुव्रताः ॥४६
 अर्कायतनदीपस्य भद्रोवोचद्यथा पुरा । दिनेदिने जपन्नाम भास्करस्य समाहितः ॥४७
 ददाति कार्तिके यस्तु भगायतनदीपकम् । जातिस्मरत्वं प्रज्ञां च प्राकाश्यं सर्वजन्तुषु ॥४८
 अव्याहृतेन्द्रियत्वं च समाप्नोति न संशयः । सर्वकालं च चक्षुष्मान्मेधावी दीपदो नरः ॥४९
 जायते नरकं चापि तमः संज्ञं न पश्यति । षष्ठीं वा सप्तमीं वापि प्रतिपक्षं च यो नरः ॥५०
 दीपं ददाति यत्नाद्यत्फलं तस्य निबोध मे । काञ्चनं मणियुक्तं च मनोज्ञमतिशोभनम् ॥५१
 दीपमालाकुलं दिव्यं विमानमधिरोहति । तस्मादायतने भानोर्दीपान्दद्यात्सदाच्युत ॥५२
 तांश्च दत्त्वा न हिंस्याच्च न च तैलवियोजितान् । कुर्वीत दीपहर्ता तु मूषकोन्धश्च जायते ॥५३
 तस्माद्द्यान्नाहरेद्वै श्रेयोऽर्थी दीपकं नरः ॥५४

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे भद्रोपाख्यान
 आदित्यायतनदीपदानफलवर्णनं नामष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः । ११८।

है १४४। इसीलिए मैं प्रतिदिन सूर्य के मन्दिर में रात-दिन दीपक जलाने का प्रयत्न करता रहता हूँ क्योंकि उसका फल मुझे मालूम है १४५। हे सुव्रत ! मैंने आप लोगों से झेहवश ये सत्य बातें बतायी, इसमें कोई संदेह नहीं है क्योंकि कार्तिक मास में दीप दान का ऐसा प्रभाव होता ही है १४६

पहले समय में भद्र नामक व्यक्ति ने भी सूर्य के मंदिर में दीपदान के महत्व को ऐसा ही बताया है

अथैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

दीपदानवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

अन्धे तमसि दुष्पारे नरके पतितान्किल । संक्रोशमानान्संक्षुब्धानुवाच यमकिङ्करः ॥१॥
 विलापैरलमत्रेति किं वो विलपिते फलम् । यत्प्रमादादिभिः पूर्वमात्मायं समुपेक्षितः ॥२॥
 पूर्वमालोचितं नैतत्कथमन्ते भविष्यति । इदानीं यातनां भुङ्ध्वं किं विलापं करिष्यथ ॥३॥
 देहो दिनानि स्वल्पानि त्रिषयाश्रातिदुर्बलाः । एतत्को न विजानाति येन यूयं प्रमादिनः ॥४॥
 जन्तुर्जन्मसहस्रेभ्य एकस्मिन्मानुषो यदि । स तत्राप्यतिमूढात्मा किं भोगानभिधावति ॥५॥
 पुत्रदारगृहक्षेत्रहिताय सततोद्यताः । न जानन्ति ततो मूढाःस्वल्पमप्यात्मनो हितम् ॥६॥
 वञ्चितोऽहं मया लब्धभिदमस्मादुपागतम् । न वेत्ति मोहितः कश्चित्प्रक्रान्तनरको नरः ॥७॥
 न वेत्ति सूर्यचन्द्रादीन्कालमात्मानमेव च । साक्षिभूतानशेषस्य शुभस्येहाशुभस्य च ॥८॥
 जन्मान्यन्यानि जायन्ते पुत्रदारादिदेहिनाम् । यदर्थं यत्कृतं कर्म तस्य जन्मशतानि तु ॥९॥

अध्याय ११९

दीपदान विधि का वर्णन

ब्रह्मा ने कहा—अत्यन्त धीर एवं दुष्पार होने वाले उस अन्ध-तामिन्न (धीर अन्धकारण्य) नामक नरक में पड़े एवं दुःखों डोंकर विलाप करने वाले योगी ने एकपार यम के पुत्रों में (कड़े शस्त्री में) कहा

अहो मोहस्य माहात्म्यं ममत्वं नरकेष्वपि । क्रन्दते मातरं तातं पीड्यमानोऽपि यत्स्वयम् ॥१०
 एवमाकृष्टचित्तानां विषयैः स्वादुतर्पणैः । नृणां न जायते बुद्धिः परमार्थविलोकिनी ॥११
 तथा च विषयासङ्गेः करोत्यविरतं मनः । को हि भारो रवेर्नाम्नि जिह्वायाः परिकीर्तने ॥१२
 बर्तितैलेऽल्पमूल्ये च यद्वर्तितैर्लभ्यते सुधा । अतो वै कतरो लाभः कातश्चिन्ता भवेत्तदा ॥१३
 येनायतेषु हस्तेषु स्वातंत्र्ये सति दीपकः । महाफलो भानुगृहे न दत्तो नरकापहाः ॥१४
 नरो विलपते किञ्चिदिदानीं दृश्यते फलम् । अस्वातंत्र्ये विलपतां स्वातंत्र्ये सति मानिनाम् ॥१५
 अवश्यं पातिनः प्राणा भोक्ता जीवोऽप्यहर्निशम् । दत्तं च लभते भोक्तं कामयन्विषयानपि ॥१६
 एतत्स्थानं दुष्कृतैर्वा युक्तं चाद्य मयेक्षितम् । इदानीं किं विलापेन सहृद्वं यदुपागतम् ॥१७
 यद्येतदनभीष्टं वो यद्दुःखं समुपस्थितम् । तदद्भुतमतिः पापे न कर्तव्या कदाचन ॥१८
 कृतेऽपि पापके कर्मण्यज्ञानादघनाशनम् । कर्तव्यमनवच्छिन्नं पूजनं सवितुः सदा ॥१९

ब्रह्मोवाच

नारकास्तद्वचः श्रुत्वा तमूचुरतिदुःखिताः । क्षुत्क्षामकण्ठास्तूत्तापविसंस्फुटिततालुकाः ॥२०

का इतना बड़ा प्रभाव कि नरक में रहते हुए जिसके कारण परिवार के लिए इतनी बड़ी ममता उत्पन्न हो कि यातनाएँ भोगते हुए भी तात-मात कह कर उन्हें स्वयं पुकारते रहें ॥१०-१०॥ इसीलिए स्वादिष्ट विषयों से आकृष्ट होकर सदैव उसमें लिप्त रहने के नाते मनुष्यों में परमार्थ प्राप्त करने वाली बुद्धि कभी उत्पन्न नहीं होती है ॥११॥ क्योंकि विषयों को अपनाते के लिए ही उनका मन सदैव लालायित रहता है और उमसे मुक्त होने के लिए कभी नहीं । अन्यथा उसकी रसनेन्द्रिय (जिह्वा) के लिए सूर्य का नामोच्चारण करना न प्रतीत होता ॥१२॥ यद्यपि दीपक में जलने वाली बत्ती एवं तेल का मूल्य अत्यल्प

भोभोः साधो कृतं कर्म यदस्माभिस्तदुच्यताम् । नरकस्थैर्विपाकोऽयं भुज्यते यत्सुदारुणः ॥२१

किङ्कर उवाच

युष्माभिर्यौवनोन्मादान्मुदितैरविवेकिभिः । घृतलोभेन मार्तण्डगृहाद्दीपः पुरा हृतः ॥२२
तेनास्मिन्नरके घोरे क्षुत्तृष्णापरिपीडिताः । भवन्तः पतितास्तीव्रे शीतवातविदारिताः ॥२३

ब्रह्मोवाच

एतत्ते दीपदानस्य प्रदीपहरणस्य च । पुण्यं पापं च कथितं भास्करायतनेऽच्युत ॥२४
सर्वत्रैव हि दीपस्य प्रदानं कृष्ण शस्यते । विशेषेण जगद्वातुर्भास्करस्य निवेशने ॥२५
येऽन्धा मूका बधिरा निर्विवेका हीनास्तैस्तैर्दानसाधनैर्वृष्णिवीर ।

तैस्तैर्दीपाः साधुलोकप्रदत्ता देवागारादन्यतः कृष्ण नीताः ॥२६

इति श्री भविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे दीपदानमाहात्म्यवर्णनं
नामैकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥११९॥

अथ विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

आदित्यपूजावर्णनम्

विष्णुरुवाच

भगवन्प्राणिनः सर्वे विषरोगाद्युपद्रवैः । दुष्टग्रहोपघातैश्च सर्वकालमुपद्रुताः ॥१

की कृपा कीजिए जिसके द्वारा नरक में पड़कर हम लोग इस अत्यन्त दारुण फल को भोग रहे हैं ॥२१

यम-किंकरों ने कहा—पहले समय में यौवन के उन्माद में अज्ञान से मग्ध होकर तम लोगों ने छी ने

आभिचारिककृत्याभिः स्पर्शरोगैश्च दारुणैः । सदा सम्पीड्यमानास्तु तिष्ठन्त्यम्बुजसम्भव ॥२
येन कर्मविपाकेन विषरोगाद्युपद्रवाः । प्रभवन्ति नृणां तन्मे यथावद्वक्तुमर्हसि ॥३

ब्रह्मोवाच

व्रतोपवासैर्यैर्भानुर्नान्यजन्मनि तोषितः । ते नरा देवशार्दूल ग्रहरोगादिभागिनः ॥४
यैर्न तत्प्रवणं चित्तं सर्वदैव नरैः कृतम् । विषग्रहज्वराणां ते मनुष्याः कृष्ण भागिनः ॥५
आरोग्यं परमां वृद्धिं मनसा यद्यदिच्छति । तत्तदाप्रोत्यसंदिग्धं परत्रादित्यतोषणात् ॥६
नाधीन्प्राप्नोति न व्याधीन्न विषयग्रहबन्धनम् । कृत्यास्पर्शभयं वापि तोषिते तिमिरापहे ॥७
सर्वे दुष्टाः समास्तस्य सौम्यास्तस्य सदा ग्रहाः । देवानामपि पूज्योऽसौ तुष्टो यस्य दिवाकरः ॥८
यः समः सर्वभूतेषु यथात्मनि तथा हिते । उपवासादिना येन तोष्यते तिमिरापहः ॥९
तोषितेऽस्मिन्प्रजानाथे नराः पूर्णमनोरथाः । अरोगाः सुखिनो नित्यं बहुधर्मसुखान्विताः ॥१०
न तेषां शत्रवो नैव शरीराद्यभिचारकम् । ग्रहरोगादिकं चापि पापकार्युपजायते ॥११
अव्याहतानि देवस्य धनजालानि तं नरम् । रक्षन्ति सकलापत्सु येन श्वेताधिपोऽर्चितः ॥१२

कारण सदैव दुःखी रहते हैं । १। हे कमलोत्पन्न ! इस प्रकार अभिचार (मारण आदि पुरश्चरण तथा विषय योग आदि) कर्मों एवं कठोर स्पर्श (छूत के) रोगों द्वारा यह जीव सदा पीड़ित ही रहता है । २। अतः जिन कर्मों के परिणाम स्वरूप विष एवं रोगादि उपद्रव मनुष्यों पर अपना प्रभाव प्रकट करते हैं वह मुझे यथोचित ढंग से बताने की कृपा कीजिए । ३।

विष्णुरुवाच

अनाराधितमार्तण्डा ये नराः दुःखभागिनः । ते कथं नीरुजः सन्तु विज्वरा गतकल्मषाः ॥१३

ब्रह्मोवाच

आराधयन्तु देवेशं पुष्पेणैवमनौपमम् । भास्करं तु जगन्नाथं सर्वदेवगुरुं परम् ॥१४

विष्णुरुवाच

दोषाभिभूतदेहैस्तु कथमाराधनं रवेः । कर्त्तव्यं वद देवेश भक्त्या श्रेयोऽर्थमात्मनः ॥१५

अनुग्राह्योऽस्मि यदि ते ममायं भक्तिमानिति । तन्मयोपदिश त्वं च महदाराधनं रवेः ॥१६

अनन्तमजरं देवं दुष्टसन्देहनाशनम् । आराधयितुमिच्छामि भगवन्तस्त्वदनुज्ञया ॥

येनाहं त्वत्प्रसादेन भवेयमतिविक्रमः

॥१७

ब्रह्मोवाच

अनुग्राह्योऽसि देवस्य नूनमव्यक्तजन्मनः । आराधनाय ते विष्णो यदेतत्प्रवणं मनः ॥१८

यदि देवर्षीति भानुमाराधयितुमिच्छसि । भगवन्तमनाद्यं च भव वैवस्वतोऽच्युत ॥१९

न ह्यवैवस्वतैर्भानुर्जातुं स्तोतुं च शक्यते । द्रष्टुं वा शक्यते मूढैः प्रवेष्टुं कुत एव तु ॥२०

तद्भक्तिप्रार्थिताः पूता नरास्तद्भक्तिचेतसः । वैवस्वता भवन्त्येवं विवस्वन्तं विशन्ति च ॥२१

विष्णु ने कहा—जिन्होंने कभी सूर्य की आराधना नहीं की है वे ही भाँति-भाँति के दुःखों से पीड़ित हो रहे हैं अतः वे मनुष्य किस प्रकार नीरोग, ज्वरादि रहित तथा पापों से मुक्त हो सकते हैं बताने की कृपा करें। १३

अनेकजन्मसंसारचिते पापसमुच्चये । नाक्षीणे जायते पुंसां मार्तण्डाभिमुखी मतिः ॥२२
 प्रद्वेषं याति मार्तण्डे द्विजान्वेदांश्च निन्दति । यो नरस्तं विजानीयादसुरांशसमुद्भवम् ॥२३
 पाषण्डेषु रतिः पुंसां हेतुवादानुकूलता । जायते दम्भमायाम्भः पतितानां दुरात्मनाम् ॥२४
 यदा पापक्षयः पुंसां तदा वेदद्विजातिषु । भानौ च यज्ञपुरुषे श्रद्धा भवति नैष्ठिकी ॥२५
 यदा स्वल्पावशेषस्तु नराणां पापसञ्चयः । तदा भोजकविप्रेषु भानौ पूजां प्रकुर्वते ॥२६
 भ्रमतामत्र संसारे नराणां कर्मदुर्गमे । करावलम्बनो ह्येको भक्तिप्रीतो दिवाकरः ॥२७
 स त्वं वैवस्वतो भूत्या सर्वपापहरं हरिम् । आराधय समं भक्त्या प्रीतिमभ्येति भास्करः ॥२८

विष्णुरुवाच

किं लक्षणा भवन्त्येते ना वैवस्वता गुणैः । यच्च वैवस्वतं कार्यं तन्मे कथय कञ्जज ॥२९

ब्रह्मोवाच

कर्मणा मनसा वाचा प्राणिनं यो न हिंसकः । भावभक्तश्च मार्तण्ड कृष्ण वैवस्वतो हि सः ॥३०
 यो भोजकद्विजान्वेवान्नित्यमेव नमस्यति । न च भोक्ता परस्वार्देविष्णो वैवस्वतो हि सः ॥३१
 सर्वान्देवान् रविं वेत्ति सर्वान्ल्लोकांश्च भास्करम् । तेभ्यश्चानन्यमात्मानं कृष्ण वैवस्वतो हि सः ॥३२

आत्मीय) कहा जाता है । इसी प्रकार वह सूर्य में प्रवेश कर पाता है । २१। इसलिए अनेक जन्मों द्वारा संसार में पापसमूह के संचित हो जाने पर जब तक उसका नाश नहीं होता है तब तक मनुष्यों की बुद्धि सूर्याभिमुखी (उनकी पूजा करने वाली) नहीं होती है । २२। उसी भाँति जो मनुष्य उन्हें असुर, अंश से उत्पन्न मानता है, वह सूर्य से महान् द्वेष रखता है एवं ब्राह्मण और वेदों की निन्दा करता है । २३। क्योंकि

देवं मनुष्यमन्यं वा पशुपक्षिपिपीलिकम् । तरुपाषाणकाष्ठादिभूम्यम्भोधिं दिवं तथा ॥३३
 आत्मानं चापि देवशाद्व्यतिरिक्तं दिवाकरात् । यो न जानाति तं विद्यात्कृष्ण वैवस्वतं नरम् ॥३४
 सर्वो वैवस्वतो भागो यद्भूतं यद्व्यवस्थितम् । इति वै यो विजानाति स तु वैवस्वतो नरः ॥३५
 भवभीतिं हरत्येष भक्तिभावेन भावितः । विवस्वानिति भावो यः स तु वैवस्वतो नरः ॥३६
 भावं न कुरुते यस्तु सर्वभूतेषु पापकम् । कर्मणा मनसा वाचा स च वैवस्वतो नरः ॥३७
 बाह्यार्थनिरपेक्षो यः क्रियां भक्त्या विवस्वतः । भावेन निष्पादयति ज्ञेयो वैवस्वतो हि सः ॥३८
 नारयो यस्य न क्रिधा न भेदाधीनवृत्तयः । वीक्षते सर्वमेवेदं भानुं वैवस्वतो हि सः ॥३९
 सुतप्तेनेह तपसा यज्ञैर्वा बहुदक्षिणैः । तां गतिं न नरा यन्ति यां तु वैवस्वतो गतः ॥४०
 येन सवत्मना भिनौ भक्त्या भावो निवेशितः । देवश्रेष्ठ कृतार्थत्वाच्छ्लाध्यो वैवस्वतो हि सः ॥४१
 अपि नः स कुले धन्यो जायेत कुलपावनः । भास्करं भक्तिभावेन यस्तु वै पूजयिष्यति ॥४२
 यः कारयति देवार्चां हृदयालम्बिनीं रवेः । स नरोऽर्कमवाप्नोति धर्मध्वजमनौपमम् ॥४३
 यश्च देवालयं भक्त्या भानोः कारयते स्थिरम् । स सप्त पुरुषाँल्लोकान्भानोर्नयति मानवः ॥४४
 यावन्तोब्दान् हि देवार्चां रवेस्तिष्ठति मंदिरे । तावद्वर्षसहस्राणि पुष्पोत्तरगृहे वसेत् ॥४५
 देवार्चालक्षणोपेतो यद्गृहे सन्ततो विधिः । निष्कामं च मनो यस्य स यात्यक्षरसाम्यताम् ॥४६

है वह वैवस्वत कहा जाता है ।३२। हे कृष्ण ! इस प्रकार जो देव, मनुष्य, पशु, पक्षी, चींटी, वृक्ष, पाषाण, काष्ठादि, सागर, आकाश, एवं स्वयं अपने को भी देवेश दिवाकर से अतिरिक्त नहीं जानता है उस पुरुष को वैवस्वत जानना चाहिए ।३३-३४। तथा भूत और व्यवस्थित (वर्तमान) सभी भाग वैवस्वत हैं,

पुष्पाण्यतिसुगंधीनि मनोज्ञानि च यः पुमान् । प्रयच्छति जगन्नाथे सप्ताश्वे ज्योतिषां पतौ ॥
स याति परमं स्थानं यत्र ज्योतिः सनातनम् ॥४७
यस्य यस्य विहीनो यो देशो यद्वर्जितं च यत् । धूपांश्च विविधांस्तांस्तान्गंधाढ्यं सुविलेपनम् ॥४८
दीपवर्त्युपहारांश्च यच्चाभीष्टमथात्मनः । नरः सोनुदिनं यज्ञान्करोत्याराधनाद्रवेः ॥४९
यज्ञेशो भगवान्भानुर्मखैरपि स तोष्यते । बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥
संप्राप्यन्ते धनयुतैर्मनुष्यैर्नाल्पसंचयैः ॥५०
भक्त्या तु पुरुषैः पूजा कृता दूर्वाकुरैरपि । रवेर्ददाति हि फलं सर्वयज्ञैः सुदुर्लभम् ॥५१
यानि पुष्पाणि हृद्यानि धूपगन्धानुलेपनम् । दयितं भूषणं यच्च तथा रक्ते च वाससी ॥५२
यानि चाभ्यवहार्याणि भक्ष्याणि च फलानि च । प्रयच्छ तानि मार्तण्ड भवेथाश्रैव तन्मनाः ॥५३
आद्यं तं यज्ञपुरुषं यथा भक्त्या प्रसादय । आराध्य याति तं देवं यत्तद्ब्रह्म परं स्मृतम् ॥५४
पुण्यैस्तीर्थोदकैः पुष्पैर्मधुना सर्पिषा तथा । क्षीरेण स्नापयेद्देवमच्युतं जगतां पतिम् ॥५५
दधिक्षीरहृदान्पुष्पांस्ततो लोकान्मधुच्युतः । प्रयास्यसि यदुश्रेष्ठ निर्वृतिं चापि ऐश्वरीम् ॥५६
स्तोत्रैर्हृद्यैर्यथा वाद्यैर्ब्राह्मणानां च तर्पणैः । मनसश्चैकतायोगादाराधय दिवाकरम् ॥५७
आराध्यं तं महादेवो महच्छब्दमवाप्तवान् ॥५८
अहं चापि समस्तानां लोकानां सृष्टिकारकः । तमाराध्य विवस्वन्तं तत्प्रसादाज्जनार्दन ॥५९

समानता प्राप्त होती है । ४६। जगन्नाथ एवं सात घोड़े वाले उस ज्योतिष्पति (सूर्य) के लिए जो अत्यन्त सुगन्धित तथा सुन्दर पुष्पों को समर्पित करता है, उसे सनातन (नित्य) ज्योति (ब्रह्म) के उत्तम स्थान की प्राप्ति होती है । ४७। इस प्रकार भाँति-भाँति के धूप, अत्यन्त सुगन्धित चन्दन दीपक की बत्ती और

त्वमप्येतं हृषीकेश तत्प्रसादान्न संशयः । समर्थो देवशत्रूणां दैत्यानां नाशने सदा ॥६०
 दक्षिणः किरणस्तस्य यो देवस्य विवस्वतः । अहं तस्मात्समुत्पन्नो वेदवेदाङ्गसम्मितः ॥६१
 वामो यः किरणः कृष्ण रश्मिमालाकुलः सदा । तस्मादीशः समुत्पन्नः पार्वतीदयितोऽच्युत ॥६२
 वक्षसस्त्वं समुत्पन्नः शंखचक्रगदाधरः । तथाम्बुजकरा देवी अम्बुजाननवल्लभा ॥६३
 तमाराध्य बलं कीर्तिं श्रियं चावाप्तवानहम् । तथा त्वमपि राजेन्द्र तमाराध्य दिवाकरम् ॥
 यान्यानिच्छसि कामांस्त्वं तांस्तान्सर्वानवाप्स्यसि ॥६४
 य इदं शृणुयान्नित्यं संवादं विधिकृष्णयोः । सोऽपि कामनवाप्याश्रयांस्ततो लोकमवाप्नुयात् ॥६५
 गैरिकं यानमारुढो युक्तं कुञ्जरवाजिभिः । तेजसाम्बुजसंकाशः प्रभयाण्डज सन्निभः ॥६६
 कान्त्या चंद्रसमो राजन्वृन्दारकगणैर्वृतः । गन्धर्वैर्गीयमानस्तु तथा चाप्सरसां गणैः ॥६७

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे आदित्यपूजावर्णनं नाम
 विशत्यधिकशततमोऽध्यायः । १२० ।

द्वारा उन समस्त देवशत्रु दैत्यों के नाश करने के लिए सदैव समर्थ होंगे इसमें संदेह नहीं । ६०। सूर्य देव की दक्षिण वाली किरण द्वारा वेद-वेदाङ्ग समेत मैं उत्पन्न हुआ हूँ । ६१। हे कृष्ण ! उसी भाँति उनकी रश्मि रूपी माला धारण किये जो बाईं किरण है, उससे पार्वती प्रिय ईश (शिव) उत्पन्न हुए हैं । ६२। और उनके वक्षःस्थल द्वारा शंख, चक्र एवं गदा धारण किये तुम तथा कमल के समान नेत्रवाली वह तुम्हारी वल्लभा लक्ष्मी, देवी हाथों में कमल लिए उत्पन्न हुई हैं । ६३। हे राजेन्द्र ! जिस प्रकार उन्हीं की

अथैकविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

विश्वकर्मकृतसूर्यतेजः शातनवर्णनम्

शतानीक उवाच

शरीरलेखनं^१ भानोरुक्तं संक्षेपतस्त्वया । विस्तराच्छ्रोतुमिच्छामि तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥१

सुमन्तुरुवाच

पितुर्गृहं तु यातायां संज्ञायां कुरुनंदन । भास्करश्चिंतयामास संज्ञा मद्रूपकारिणी ॥२
 एतस्मिन्नंतरे ब्रह्मा तत्रागत्य दिवाकरम् । अब्रवीन्मधुरां वाचं रवेः प्रीतिकरां शुभाम् ॥३
 आदिदेवोऽसि देवानां व्याप्तमेतस्त्वया जगत् । श्वशुरो विश्वकर्मा ते रूपं निर्वर्तयिष्यति ॥४
 एवमुक्त्वा रविं ब्रह्मा विश्वकर्माणमब्रवीत् । निर्वर्तस्व मार्तण्डं स्वरूपं तत्सुशोभनम् ॥५
 ततो ब्रह्मसमादेशाद्भूमिमारोप्य भास्करम् । रूपं निर्वर्तयामास विश्वकर्मा शनैःशनैः ॥६
 ततस्तुष्टाव तं ब्रह्मा सर्वदेवगणैः सह । गुह्यैर्नानाविधैः स्तोत्रैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥७
 स्वस्ति तेऽस्तु जगन्नाथ धर्मवर्षहिमाकर । शांतिस्ते सर्वलोकानां देवदेव दिवाकर ॥८
 ततो रुद्रश्च विष्णवाद्याः स्तुवंतस्तं दिवाकरम् । तेजस्ते वर्धतां देव लिख्यतेऽपि दिवस्पते ॥९

अध्याय १२१

विश्वकर्माकृत तेजःशातनविधि का वर्णन

इन्द्रश्चागत्य तं देवं लिख्यमानमथास्तुवत् । जय देव जयस्वेति तत्त्वदोऽसि जगत्पते ॥१०
 ऋषयस्तु ततः सप्त विश्वामित्रपुरोगमाः । तुष्टुर्वुर्विविधैः स्तोत्रैः स्वस्तिस्वस्तीतिवादिनः ॥११
 वेदोक्ताभिरथाशीर्भिर्वालखिल्याश्च तुष्टुवुः । त्वं नाथ मोक्षिणां मोक्षो ध्येयस्त्वं ध्यानिनामपि ॥१२
 त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । प्रजाभ्यश्चैव देवेश शं नोऽस्तु जगतः पते ॥१३
 त्वत्तो भवति वै नित्यं जगत्संलीयते त्वयि । त्वमेकस्त्वं द्विधा चैव त्रिधा च त्वं न संशयः ॥१४
 त्वयैकेन जगत्सृष्टं त्वयैकेन प्रबोधितम् । ततो विद्याधरगणा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥१५
 कृताञ्जलिपुटाः सर्वे शिरोभिः प्रणता रविम् । ऊचुरेवंविधा वाचो मनः श्रोत्रसुखप्रदाः ॥१६
 सह्यं भवतु ते तेजो भूतानां भूतभावन । हाहा हूहस्ततश्चैव तुम्बुर्नारदस्तथा ॥१७
 उपगातुं समारब्धा गामुच्चैः कुशला रविम् । षड्जमध्यमगांधारग्रामत्रयविशारदाः ॥१८
 मूर्च्छनाभिस्ततश्चैव तथा धैवतपञ्चमैः । नानानुभावमन्द्रैश्च अर्धमन्द्रैस्तथैव च ॥१९
 त्रिसाधनैः प्रकारैस्तु वाद्यतालसमन्वितैः । विश्वाची च घृताची च उर्वशी च तिलोत्तमा ॥२०
 मेनका सहजन्या च रम्भा चाप्सरसां वरा । हावभावविलासैश्च कुर्वत्योऽभिनयान्बहून् ॥२१
 ततोऽतीव कलं गेयं मधुरं च प्रवर्तते । सर्वेषां देवसंघानां मनः श्रोत्रसुखप्रदम् ॥२२

खरादने पर भी तुम्हारे तेज की वृद्धि हो । १। इन्द्र ने भी आकर खरादे जाने वाले उस सूर्य की प्रार्थना की कि हे देव ! आपकी जय हो, जय हो, ! हे जगत्पते ! आप तत्त्व के प्रदाता हैं । १०। पश्चात् विश्वामित्र को सामने कर सप्त ऋषियों ने स्वस्ति (कल्याण) हो, स्वस्ति हो, कहते हुए भाँति-भाँति के स्तोत्रों द्वारा उनकी स्तुति की । ११। तदुपरांत वेदोक्त आशीर्वाद प्रदान करते हुए बालखिल्य लोगों ने उनकी स्तुति

प्रवाद्यं तु ततस्तत्र वीणावंशादि सुव्रत । पण्वाः पुष्कराश्चैव मृदङ्गाः पटहास्तथा ॥२३
 देवदुन्दुभयः शंखाः शतशोऽथ सहस्रशः । गायद्भिश्चैव गन्धर्वैर्नृत्यद्भिश्चाप्सरोगणैः ॥२४
 तूर्यवादित्रघोषैश्च सर्वं कोलाहलीकृतम् । ततः कृतैः करपुटैः पद्मकुङ्मलसन्निभैः ॥२५
 ललाटोपरि विन्यस्तैः प्रणेमुः सर्वदेवताः । ततः कोलाहले तस्मिन्सर्वदेवसमागमे ॥२६
 तेजसः शातनं चक्रे विश्वकर्मा शनैः शनैः ॥२७

इति हिमजलघर्मकालहेतोर्हरकमलासनविष्णुसंस्तुतस्य ।

तदुपरि लिखनं निशम्य भानोर्ब्रजति दिवाकरलोकमायुषोन्ते ॥२८

इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे विश्वकर्मकृतसूर्यतेजः शातनं

नामैकविंशोत्तरशततमोऽध्यायः ॥१२१॥

अथ द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

आदित्यस्तववर्णनम्

शतानीक उवाच

तस्मिन्काले समारूढो लिख्यमानो दिवस्पतिः । ब्रह्मादिभिः स्तुतो देवैर्यथा वै तद्वदस्व मे ॥१

मन एवं श्रवण को अत्यन्त सुख प्रदान कर रहा था ॥२२॥ हे सुव्रत ! उस नृत्य में वीणा वंशी आदि कोमल तान वाले पणव, पुष्कर, मृदङ्ग एवं पटह आदि गम्भीर स्वर वाले वाद्य बज रहे थे ॥२३॥ कहीं देवों की

सुमन्तुरुवाच

शृणुष्वैकमना राजन्यथा देवो दिवस्पतिः । ब्रह्मादिभिः स्तुतो देवैर्ऋषिभिश्च पुराऽनघ ॥२

प्रयत्नतः प्रणतहितानुकम्पिने स्वरूपतो लोकविभाविने नमः ।

दिवस्पते कमलकुलावबोधिने नमस्तमः पटलपटावपायिने ॥३

पावनातिशयपुण्यकर्मणे नैककामविभवप्रदायिने ।

भासुरामलमयूखमालिने सर्वलोकहितकारिणे नमः ॥४

अजाय लोकत्रयभावनाय भूतात्मने गोपतये प्रियाय ।

नमो महाकारुणिकोत्तमाय सूर्याय लोकत्रयभावनाय ॥५

विवस्वते ज्ञानकृतान्तरात्मने जगत्प्रतिष्ठाय जगद्धितैषिणे ।

स्वयम्भुवे लोकसमस्तचक्षुषे सुरोत्तमायामिततेजसे नमः ॥६

निजो दयाय सुरगणमौलिमणे जगता त्वं महितस्त्वमुरुमयूखसहस्रतपाः ।

जगति विभो वतमसतुद वनतिमिरासवपावन मदाद्भ्रवति विलोहितविग्रहतातिमिरविनाशिनमुग्रं
सुतरां त्रिभुवनभाप्रकरैः

॥७

रथामारुह्य^१ समामयं भ्रमसि सदा जगतो हितदः

॥८

सुमन्तु बोले—हे अनघ राजन् ! पहले समय में ब्रह्मादि देवों एवं ऋषियों ने सूर्य देव की जिस भाँति स्तुति की थी, मैं बता रहा हूँ सावधान होकर सुनो ! ॥२॥ प्राणियों के प्रयत्न पूर्वक नमस्कार करने पर उनके हित के लिए अनुकम्पा करने वाले, एवं स्वरूप से लोकों को उत्पन्न करने वाले दे दिवस्पते !

इत्येवं संस्तुतो देवो भास्करो वेधसा पुरा । दैवतैश्च महाबाहो शिवविष्ण्वादिभिर्नृप ॥९
इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे आदित्यस्तवो
नाम द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२२॥

अथ त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

परिलेखवर्णनम्

शतानीक उवाच

भूयोऽपि कथयस्वेमां कथां सूर्यसमाश्रिताम् । न तृप्तिमधिगच्छामि शृण्वन्नेतां कथां मुने ॥१

सुमन्तुरुवाच

भास्करस्य कथां पुण्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् । वक्ष्यामि कथितां पूर्वं ब्रह्मणा लोककर्तृणा^१ ॥२
ऋषयः परिपृच्छन्ति ब्रह्मलोके पितामहम् । तापिताः सूर्यकिरणैस्तेजसा सम्प्रमोहिताः ॥३

ऋषय ऊचुः

कोऽयं दीप्तो महातेजा हवीराशिसमप्रभः । एतद्वेदितुमिच्छामः प्रभावोऽस्य कुतः प्रभो ॥४

महाबाहो ! इसी भाँति पहले समय में ब्रह्मा ने सूर्य देव की स्तुति की थी, हे नृप ! उसी भाँति देवताओं, शिव एवं विष्णु ने भी आराधना की थी ॥९

श्री भविष्य महापुराण में ब्राह्मपर्व के सप्तमी कल्प में आदित्यस्तव नामक

ब्रह्मोवाच

तमोभूतेषु लोकेषु नष्टे स्थावरजङ्गमे । प्रवृत्ते गुणहेतुत्वे पूर्वं बुद्धिरजायत ॥५
 अहंकारस्ततो जातो महाभूतप्रवर्तकः । वाय्वग्निरापः खं भूमिस्ततस्त्वण्डमजायत ॥६
 तस्मिन्नण्ड इमे लोकाः सप्त वै संप्रतिष्ठिताः । पृथ्वी च सप्तभिर्द्वीपैः समुद्रैश्चापि सप्तभिः ॥७
 तत्रैवावस्थितो ह्यासमहं विष्णुर्महेश्वरः । प्रसूढास्तमसा सर्वे प्रध्याता ईश्वरं परम् ॥८
 ततो भिद्य महातेजः प्रादुर्भूतं तमोनुदम् । ध्यानयोगेन चास्माभिर्विज्ञातं सवितुस्तथा ॥९
 ज्ञात्वा च परमात्मानं सर्व एव पृथक्पृथक् । दिव्याभिः स्तुतिभिर्देवं संस्तोतुमुपचक्रमुः ॥१०
 आदिदेवोऽसि देवानामीश्वराणां त्वमीश्वरः । आदिकर्तासि भूतानां देवदेव सनातन ॥११
 जीवनं सर्वसत्त्वानां देवगन्धर्वरक्षसाम् । मुनिकिन्नरसिद्धानां तथैवोरगपक्षिणाम् ॥१२
 त्वं ब्रह्मा त्वं महादेवस्त्वं विष्णुस्त्वं प्रजापतिः । वायुरिन्द्रश्च सोमश्च विवस्वान्वरुणस्तथा ॥१३
 त्वं कालः सृष्टिकर्ता च हर्ता त्राता प्रभुस्तथा । सरितः सागराः शैला विद्युदिन्द्रिधनूषि च ॥
 प्रलयः प्रभवश्चैव व्यक्ताव्यक्तः सनातनः ॥१४
 ईश्वरात्परतो विद्या विद्यायाः परतः शिवः । शिवात्परतरो देवस्त्वमेव परमेश्वर ॥१५
 सर्वतः पाणिपादस्त्वं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः । सहस्रांशुस्त्वं तु देव सहस्रकिरणस्तथा ॥१६
 भूरादिभूर्भुवः स्वश्च महर्जनस्तपस्तथा । प्रदीप्तं दीप्तिमन्नित्यं सर्वलोकप्रकाशकम् ॥

ब्रह्मा बोले—तमोमय (अन्धकारमय) लोकों में स्थावर एवं जंगम रूप सृष्टि के नाश (प्रलय) होने के उपरांत गुण-हेतु के प्रवृत्ति काल में सर्वप्रथम बुद्धि उत्पन्न होती है ॥५॥ और उससे महाभूतों का

दुर्नरीक्ष्यं सुरेन्द्राणां यद्रूपं तस्य ते नमः ॥१७
 सुरसिद्धगणैर्जुष्टं भृग्वत्रिपुलहादिभिः । शुभं परममव्यग्रं यद्रूपं तस्य ते नमः ॥१८
 पञ्चातीतस्थितं तद्वै दशैकादश एव च । अर्धमासमतिक्रम्य स्थितं तत्सूर्यमण्डले ॥
 तस्मै रूपाय ते देव प्रणताः सर्वदेवताः ॥१९
 विश्वकृद्विश्वभूतं च विश्वानरसुरार्चितम् । विश्वस्थितमर्चित्यं च यद्रूपं तस्य ते नमः ॥२०
 परं यज्ञात् परं देवात्परं लोकात्परं दिवः । दुरतिक्रमेति यः ख्यातस्तस्मादपि परं परात् ॥
 परमात्मेति विख्यातं यद्रूपं तस्य ते नमः ॥२१
 अविज्ञेयमर्चित्यं च अध्यात्मगतमव्ययम् । अनादिनिधनं देवं यद्रूपं तस्य ते नमः ॥२२
 नमोनमः कारणकारणाय नमोनमः पापविनाशनाय ।
 नमोनमो वंदितवंदनाय नमोनमो रोगविनाशनाय ॥२३
 नमोनमः सर्ववरप्रदाय नमोनमः सर्वबलप्रदाय ।
 नमोनमो ज्ञाननिधे सदैव नमोनमः पञ्चदशात्मकाय ॥२४

स्तुतः स भगवानेवं तेजसां रूपमास्थितः । उवाच वाचं कल्याणीं को वरो वः प्रदीयताम् ॥२५
 तवातितेजसा रूपं न कश्चित्सहते विभो । सहनीयं भवत्वेतद्धिताय जगतः प्रभो ॥२६

रूप को नमस्कार है । १७। देव, सिद्ध, गण, भृगु, अत्रि एवं पुलह आदि महर्षि लोग तुम्हारे जिस शुभ, परम एवं प्रिय रूप की प्रेम पूर्वक उपासना करते हैं उसे नमस्कार है । १८। हे देव ! पंच (पृथिवी, जल, तेज, वायु एवं आकाश) तन्मात्रा, दश इन्द्रियों और ग्यारहवें मन से अगोचर होने तथा अर्धमास^१ का प्रतिक्रमण करके सूर्य मण्डल में स्थित रहने वाले उस रूप को समस्त देवता प्रणाम कर रहे हैं । १९।

एवमस्त्विति गामुक्त्वा भगवान्सर्वकृत्वस्वयम् । लोकानां कार्यसिद्धयर्थं घर्मवर्षाहिमप्रदः ॥२७
 अतः सांख्याश्च योगाश्च ये चान्ये मोक्षकांक्षिणः । ध्यायन्ति ध्यानिनो नित्यं हृदयस्थं दिवाकरम् ॥२८
 सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः । सर्वं तरति वै पापं देवकर्मसमाश्रितः ॥२९
 अग्निहोत्रं च वेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः । भानोर्भक्त्या नमस्कारकलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥३०
 तीर्थानां परमं तीर्थं मङ्गलानां च मङ्गलम् । पवित्रं च पवित्राणां तं प्रपद्ये दिवाकरम् ॥३१
 ब्रह्माद्यैः संस्तुतं देवैर्ये प्रपद्यन्ति^१ भास्करम् । निर्मुक्ताः किल्बिषैः सर्वैस्ते यान्ति रविमन्दिरम् ॥३२
 उपचर्यादिभिः साध्यो यथा वेदे दिवस्पतिः । लोकानामिह सर्वेषां तथा देवो दिवाकरः ॥३३

शतानीक उवाच

शरीरलेखनं सूर्ये कथं वै प्रतिपादितम् । देवैः सऋषिभिर्वापि तन्ममाचक्ष्व सुव्रत ॥३४

सुमन्तुरुवाच

ब्रह्मलोके सुखाखीनं ब्रह्माणं ते सुरामुराः । ऋषयः समुपागम्य^२ इदमूचुः समाहिताः ॥३५
 भगवन्देवतापुत्रो य एष दिवि राजते । तेनान्धकारो निकृत्तः सोऽयं जाज्वलितीति हि ॥३६
 अस्य तेजोभिरखिलं जगत्स्थावरजंगमम् । नाशमायाति देवेश यथा क्लिष्टं नदीतटम् ॥३७

की कृपा करें । अनन्तर समस्त सृष्टि के कर्ता भगवान् सूर्य ने स्वयं अपने आपको लोकों के कार्य की सिद्धि के लिए धूप, वर्षा एवं शीत दायक के रूप में परिणत किया । २६-२७। इसीलिए सांख्य योग्य मतावलम्बी प्राणी मोक्ष के इच्छुक एवं ध्यानी लोग नित्य अपने हृदय में स्थित उस दिवाकर का ध्यान करते हैं । २८। क्योंकि समस्त लक्षणों से हीन एवं समस्त पातकों से युक्त होने पर भी सूर्य के आश्रित रहने से उसके सभी पाप क्षय हो जाते हैं । २९। अग्निहोत्र, वेद एवं अधिक दक्षिणा वाले यज्ञों से ये सभी भक्ति पर्वक सूर्य के

वयं च पीडिता सर्वे तेजसा तस्य मोहिताः । पद्मश्रायं यथा म्लानो योयं योनिस्तव प्रभो ॥३८
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च शर्म नोपलभामहे । तथा कुरु सुरज्येष्ठ यथातेजः प्रशाम्यति ॥३९
 एवमुक्तः स भगवान्पद्मयोनिः प्रजापतिः । उवाच भगवान्ब्रह्मा देवान्विष्णुपुरोगमान् ॥४०
 महादेवेन सहिता इन्द्रेण च महात्मना । तमेव शरणं देवं गच्छामः सहिता वयम् ॥४१
 ततस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्मविष्णवादयः सुराः । गत्वा ते शरणं सर्वे भास्करं लोकभास्करम् ॥४२
 स्तोतुं प्रचक्रमुः सर्वे भक्तिनम्राः समन्ततः । केशादिदेवताः सर्वा भक्तिभावसमन्विताः ॥४३

ब्रह्मविष्णुवीशा ऊचुः

नमोनमः सुरवर तिग्मतेजसे नमोनमः सुरवर संस्तुताय वै ।
 जडान्धमूकान्बधिरान्सकुष्ठान्सश्वित्रिणोन्धान्विविधव्रणावृतान् ॥
 करोषि तानेव पुनर्नवान्त्सदा अतो महाकारुणिकाय ते नमः ॥४४
 यदौदरं ज्योतिरतित्वरन्महद्यदल्पतेजो यदपीह चक्षुषाम् ।
 यदत्र यज्ञेष्वपनीतमाहितं तवैव तद्रूपमनेकतः स्थितम् ॥४५
 सुरद्विषः सागरतोयवासिनः प्रचण्डपाशासिपरश्वधायुधाः ।
 समुच्छ्रितास्ते भुवि पापचेतसः प्रयांति नाशं तव देव दर्शनात् ॥४६
 यतो भवांस्तीर्थफलं समस्तं यज्ञेषु नित्यं भगवानवस्थितः ।

से पीडित होकर मूर्च्छित मे हो रहे हैं और हे प्रभो! आप का उत्पत्ति स्थान वह कमल भी म्लान हो रहा है ॥३८॥ हे सुरज्येष्ठ ! आकाश, पृथ्वी, एवं अन्तरिक्ष में कहीं भी हमें शान्ति नहीं प्राप्त हो रही है ।

नमोभवन्नत्र विचारणास्ति सदा समः शांतिकरो नराणाम् ॥

यच्चापि लोके तप उच्यते बुधैस्तप्ते महातेज उशंति पण्डिताः ॥४७

स्तुतः स भगवानेवं प्रजापतिमुखैः सुरैः । अवधानं ततश्चक्रे श्रवणाभ्यां महीपते ॥४८

स्तुवन्ति ते ततो भूयः शिवविष्णुपुरोगमाः । कृत्वा मां पुरतः सर्वे भक्तिनम्राःसमन्ततः ॥४९

^१नमोनमस्त्रिभुवनभूतिदायिने क्रतुक्रियासत्फलसम्प्रदायिने ।

नमोनमः प्रतिदिनकर्मसाक्षिणे सहस्रसंदीधितये नमोनमः ॥५०

प्रसक्तसप्ताश्वयुजे क्षयाय ध्रुवैकरन्मिग्रथिने नमोनमः ।

सवालखिल्याप्सरकिन्नरोरगैः संसिद्धगन्धर्वपिशाचमानुषैः ॥

सयक्षरक्षोगणगुह्यकोत्तमैः स्तुतः सदा देव नमोनमस्ते ॥५१

यतो रसान्संक्षिपसे शरीरिणां गभस्तिभिर्हिमजलधर्मनिन्नवैः ।

जगच्च संशोषयसे सदैव अतोसि लोके जगतो विशेषणम् ॥५२

ब्रह्मोवाच

ज्ञात्वा तेषामभिप्रायमुवाच भगवान्वचः^२ । लब्धवानुजां ततः सर्वे सुराः संहृष्टचेतसः ॥५३

त्वष्टारं पूजयामासुर्मनोवाक्कायकर्मभिः । विश्वकर्मा तवादेशात्करोतु तव सौम्यताम् ॥५४

अवस्थित रहते हैं, एवं मनुष्यों के लिए सदैव शांति प्रदान किया करते हैं, इसमें कोई विचार करने की आवश्यकता नहीं है अतः हे भगवन् ! आपको नमस्कार है । इस लोक में विद्वानों ने जिसे तप बताया है, पण्डितों का कहना है कि वह आप का ही महान् तेज रूप है । ४७

हे महीपते ! प्रमुख प्रजापति (ब्रह्मा) द्वारा देवताओं के इस प्रकार स्तुति करने पर उन्हें (देवों

ततस्तु तेजसो राशिं सर्वकर्मविधानवित् । भ्रमिमारोपयामास विश्वकर्मा विभावसुम् ॥५५
 अमृतेनाभिषिक्तस्य तदा सूर्यस्य वै विभोः । तेजसः शातनं चक्रे विश्वकर्मा शनैः शनैः ॥५६
 आजानुलिखितश्चासौ समुरासुरपूजितः । नाभ्यनन्दत्ततो देव उल्लेखनमतः परम् ॥५७
 ततः प्रभृति देवस्य चरणौ नित्यसंवृतौ । तापयन्गलापयंश्चैव युक्ततेजोऽभवत्तदा ॥५८
 यच्चास्य शातितं तेजस्तेन चक्रं विनिर्मितम् । ये विष्णुर्जघानोग्रान्सदा वै दैत्यदानवान् ॥५९
 शूलशक्तिगदावज्रशरासनपरश्वधान् । देवतानां ददौ कृत्वा विश्वकर्मा महामतिः ॥६०
 त्रिदेवनिर्मितं स्तोत्रं सन्ध्ययोर्हभयोर्जपन् । कुलं पुनाति पुरुषो व्याधिभिर्न च पीडयते ॥६१
 प्रजावान्सिद्धकर्मा च जीवेत्साग्रं शरच्छतम् । पुत्रवान्धनवांश्चैव सर्वत्र चापराजितः ॥
 हित्वा पुरं भूतमयं गच्छेत्सूर्यमयं पुरम् ॥६२
 भूयोऽपि तुष्टुवुर्देवास्तथा देवर्षयो रविम् । वाग्भिरित्थमशेषस्य त्रैलोक्यस्य समागताः ॥६३

देवा ऊचुः

नमस्ते^१ रविरूपाय सोमरूपाय ते नमः । नमो यजुः स्वरूपायाथर्वायाङ्गिरसे^२ नमः ॥६४
 ज्ञानैकधामभूताय^३ निर्धूततमसे नमः । शुद्धज्योतिःस्वरूपाय निस्तत्त्वायामलात्मने ॥६५

बनायेंगे ॥५३-५४॥ तदुपरांत सभी कार्य-विधानों के कुशल विश्वकर्मा ने तेज पुञ्ज सूर्य को खरादने वाले चक्रे पर स्थित किया ॥५५॥ विश्वकर्मा ने अमृत से अभिसिंचित सूर्य के उस तेज का शातन (खरादना) धीरे-धीरे आरम्भ किया ॥५६॥ सुर और असुर से पूजित सूर्य देव ने घुटने तक (अंगों के) खराद जाने के उपरांत (पैरों के) खरादवाने की अनिच्छा प्रकट की ॥५७॥ तभी से उनके पैर एक में सम्मिलित रहने के लिये अमृत की गर मसे और यज्ञी माया से उसका तेज संतप्त करने तथा गलाने के योग्य हुआ ॥५८॥

नमोऽखिलजगद्व्याप्तिस्वरूपायात्ममूर्तये । सर्वकारणभूताय निष्ठायै ज्ञानचेतसाम् ॥६६
 नमोऽस्तु ज्ञेयरूपाय^१ प्रकाशे लक्षरूपिणे । भास्कराय नमस्तुभ्यं तथा शब्दकृते नमः ॥६७
 संसारहेतवे^२ चैव संध्याज्योत्स्नाकृते नमः । त्वं सर्वमेतद्भूगवाञ्जगद्वै भ्रमति त्वया ॥६८
 भ्रमत्वाविद्धमखिलं ब्रह्माण्डं सचराचरम् । त्वदंशुभिरिदं सर्वं संसृष्टं जायते शुचिः ॥६९
 क्रियते त्वत्करस्पर्शाज्जलादीनां पवित्रता । होमदानादिको धर्मो नोपकाराय जायते ॥७०
 तावद्यावन्न संयोगी जगत्यत्र भवाञ्छुचिः । प्रातर्होमं प्रशस्तं हि उदिते त्वयि जायते ॥७१
 ऋचोऽथ सकला ह्येता यजूषि त्वं जगत्यते । सकलानि च सामानि तपत्येवं जगत्सदा ॥७२
 ऋङ्मयस्त्वं जगन्नाथ त्वमेव च यजुर्मयः । तथा साममयश्चैव ततो नाथ त्रयीमयः ॥७३
 त्वमेव ब्रह्माणो रूपं परं चापरमेव च । मूर्तोऽमूर्तस्तथा सूक्ष्मः स्थूलरूपतया स्थितः ॥७४
 निमेषकाष्ठादिमयः कालरूपः क्षयात्मकः । प्रसीद स्वेच्छया रूपं स्वतेजोमयमादिश ॥७५
 इत्थं संस्तूयमानस्तु देवैर्द्वर्षिभिस्तथा^३ । मुमोच स्वं तदा तेजस्तेजसां राशिरव्ययः ॥७६
 यत्तस्य ऋङ्मयं तेजो भविता तेन मेदिनी । यजुर्भयेनापि दिवं^४ स्वयं साममयो रविः ॥७७
 शातितास्तेजसो भागा ये च स्युर्दश पञ्च च । तस्यैव तेन शर्वस्य कृतं शूलं महात्मना ॥७८

निर्मल शुद्ध ज्योति स्वरूप, निस्तत्त्व एवं अमलात्मा (आप) के लिए नमस्कार है ।६५। निखिल जगत् में व्यापक रूप, आत्ममूर्ति सभी के कारण एवं जानियों की निष्ठा रूप (आयु) को नमस्कार है ।६६। प्रकाश में ज्ञेयरूप (अप्रकाश में) लक्षरूप तथा शब्द (शब्द शास्त्र) के निर्माता भास्कर को नमस्कार है ।६७। संसार के हेतु एवं संध्या तथा ज्योत्स्ना (चन्द्रकिरण) के रचयिता (आप) के लिए नमस्कार है, इस मूल कल जगत् के भगवान् आप ही हैं और आपने ही द्वारा यह जगत् उत्पन्न किया गया है ।६८।

चक्रं विष्णोर्वसूनां च शंकरस्य च दारुणम् । षण्मुखस्य तथा शक्तिः शिबिका धनदस्य च ॥७९
 अन्येषां चासुरीणां शस्त्राप्युग्राणि यानि वै । यक्षविद्याधराणां च तानि चक्रे स विश्वकृत् ॥८०
 ततश्च षोडशं भागं बिभर्ति भगवान् रविः । तत्तेजसः^१ पञ्चदश शातिता विश्वकर्मणा ॥८१
 ततः मुरूपदृग्भानुरुत्तरानगमत्कुरुन् । ददर्श तत्र संज्ञां च वडवारूपधारिणीम् ॥८२
 इत्येतन्निखिलं भानोः कथितं मुनिसत्तमाः । शृणुयाद्यो नरो भक्त्या अश्वमेधफलं लभेत् ॥८३
 इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे ब्रह्मर्षिसंवादे परिलेखवर्णनं नाम

त्रयोविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२३॥

अथ चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

भुवनकोशवर्णनम्

ब्रह्मोवाच

वक्ष्याम्यहं ते पुनरेव दिण्डे सूर्यस्य सर्वप्रवरप्रधानम् ।

व्योम्नः परं तिष्ठति यस्तु मग्नः स मुच्यते रुद्र इहापि दिण्डी ॥१॥

बनाया है ॥७८॥ उसी भाँति विष्णु के लिए चक्र, वसुओं एवं शंकर के लिए दारुण (अस्त्र) पडानन के लिए शक्ति तथा कुबेर के लिए शिबिका (पालकी की सवारी) भी बनाई गई है ॥७९॥ और अन्य असुर शत्रु पक्ष एवं विद्याधर के जितने तीक्ष्ण अस्त्र हैं विश्वकर्मा ने उन्हें उसी तेज से बनाया है ॥८०॥ क्योंकि उस तेज का एक मात्र सोलहवाँ भाग भगवान् सूर्य ने अपनाया है और उसके शेष पन्द्रहवें भाग तक को

स्थित्वा पुरा ब्रह्मशिरः किलासौ प्रगृह्य तत्तस्य शिरः कपालम् ।
 ततो ह्यसावाश्रममुत्तमं शिवो बहूदकैः पुष्पफलैः समृद्धम् ॥२
 नग्नो यदा दारुवने मुनीनां दृष्ट्वा च तं भैक्ष्यचरं सुरेशम् ।
 योषित्मुताः संक्षुभितास्तु सर्वे जग्मुर्हरं तं मुनयः सुतुष्टाः ॥३
 स हन्यमानो मुनिमुख्यसंघैर्गृहीतलोष्टैर्ऋषिदण्डकाष्ठैः ।
 विहायदिण्डिः स तु तान्सुरर्षीस्ततो रवेलोकमथाजगाम ॥४
 आगच्छमानं प्रमथास्तमूचुर्देवेश नित्यं भ्रमसे किमर्थम् ।
 स प्राह तान्पापविमोचनार्थमटामि तीर्थानि सुरालयाश्च ॥५
 ते भूय ऊचुः प्रमथास्तमेवमत्रैव तिष्ठस्व रवेः पुरस्तात् ।
 शुद्धिं तवैष प्रकरिष्यतीति शुद्धस्ततो यास्यसि रुद्रलोकम् ॥६
 इत्येवमुक्तः प्रमथैस्तु रुद्रस्तत्रैव तस्थौ रवितोषणाय ।
 नग्नो जटी मुष्टिकपालपाणी रूपेण चैवाप्रतिमस्त्रिलोके ॥७
 उक्तः स तुष्टेन ततः सवित्रा प्रीतोऽस्मि देवागमनात्तवाहम् ।
 मदर्शनादेव भवान्विशुद्धो दिण्डीति नाम्ना भवितासि लोके ॥८
 अष्टादशैते प्रमथास्तु भानोश्चतुर्दशान्ये तु रवे रथस्थाः ।
 हे देवते द्वौ च ऋषिप्रधानौ गन्धर्वसर्पावपि तावदेव ॥९

यक्षौ च सिद्धौ च निशाचरौ चादित्यात्मजावप्सरसां प्रधानौ ।

वसन्ति ते ह्यस्तमुषश्च सूर्ये तेषामशीतिश्चतुरोत्तरा सा ॥१०

इत्यादिदेवप्रवरास्तु सर्वे धात्वर्थशब्दैश्च भवन्ति सिद्धाः

॥११

ऋषय ऊचुः

विस्तराद्ब्रूहि मे ब्रह्मन्प्रवरान्धातुशब्दजान् । यतश्च कौतुकं ब्रह्मन्प्रस्माकमिह जायते ॥१२

ब्रह्मोवाच

भूयस्तव प्रवक्ष्यामि दण्डनायकपिङ्गलौ । राज्ञस्त्रौषादयश्चान्ये दिग्देवा दिण्डिना सह ॥१३

मया सह समागम्य पुरा देवैर्विचारितम् । एष कारुणिकः सूर्यो युध्यते दानवैः सह ॥१४

ते तु लब्धवरा भूत्वा अमात्याद्या ह्यभीक्षणशः । आदित्यं मन्यमानास्ते तपन्तं हन्तुमुद्यताः ॥१५

तस्मात्तेषां विघातार्थं प्रवराश्च भवामहे । अस्माभिः प्रतिरुद्धास्ते न द्रक्ष्यन्ति दिवाकरम् ॥१६

सम्मन्त्र्यैवं ततः स्कन्दो वामपाश्र्वे रवेः स्थितः । दण्डनायक संज्ञस्तु सर्वलोकस्य स प्रभुः ॥१७

उक्तश्च स तदार्केण त्वं प्रजादण्डनायकः । दण्डनीतिकरो यस्मात्तस्मात्त्वं दण्डनायकः ॥१८

लिखते यः प्रजानां च सुकृतं यच्च दुष्कृतम् । अग्निर्दक्षिणपाश्र्वे तु पिङ्गलत्वात्स पिङ्गलः ॥१९

आश्विनौ चापि सूर्यस्य पाश्र्वयोरुभयोः स्थितौ । अश्वरूपात्समुत्पन्नौ तेन तावश्विनौ सुरौ ॥२०

दो आदित्य के प्रधान पुत्र, ये सभी उनके अस्तोदय समय में अवस्थित रहते हैं, जिनकी संख्या चौरासी है १९-१०। इन श्रेष्ठ देवों के नाम की सिद्धि (व्याकरण द्वारा) तदर्थ वाचक धातु से निष्पन्न शब्दों से होती है ॥११

द्वारपालौ स्मृतौ तस्य राज्ञः श्रेष्ठौ महाबलौ । कार्तिकेयः स्मृतो राज्ञः श्रेष्ठश्चापि हरः स्मृतः ॥२१
राजूदीप्तौ स्मृतो धातुर्नकारस्तस्य प्रत्ययः । सुरसेनापतित्वेन स यस्माद्दीप्यते सदा ॥

तस्मात्स कार्तिकेयस्तु नाम्ना राज्ञ इति स्मृतः

॥२२

स्रुगतौ च स्मृतौ धातुर्यस्य स प्रत्ययः स्मृतः । गच्छतीति रहस्तस्मात्पर्यायात्स्रौष उच्यते ॥२३
प्रथमं यद्भूवेद्द्वारं धर्मार्थाभ्यां समाश्रितम् । तत्रैतौ संस्थितौ देवौ लोकपूज्यौ द्विजोत्तमाः ॥२४

द्वितीयायां तु कक्षायामप्रधृष्टौ व्यवस्थितौ । पक्षिप्रेताधिपौ नाम्ना स्मृतौ कल्माषपक्षिणौ ॥२५

वर्णस्य शबलत्वाच्च यमः कल्माष उच्यते । पक्षावस्येति यः पक्षी गरुडः परिकीर्तितः ॥२६

स्थितो दक्षिणतस्तस्य दण्डहस्तसमन्वितः । उत्तरेण स्थितोऽर्कस्य कुबेरश्च विनायकः ॥२७

कुबेरो धनदो ज्ञेयो हस्तिरूपो विनायकः । कुत्सया कुप्यताशप्तं कुशरीरमजायत ॥

कुबेरः कुशरीरत्वात्स नाम्ना धनदः स्मृतः

॥२८

नायकः सर्वसत्त्वानां तेन नायक उच्यते । विविधं नयते यस्मात्स तु तस्माद्विनायकः ॥२९

रेवतश्चैव दण्डिश्च तौ रवेः पूर्वतः स्थितौ । ततो दिण्डिः स्मृतो रुद्रो रेवतस्तनयो रवेः ॥३०

प्लुतं गच्छत्यसौ यस्मात्सर्वलोकनमस्कृतः । रेवृप्लवगतौ धातू रेवतस्तेन स स्मृतः ॥३१

द्वारपाल हुए, जिनमें प्रथम राज और दूसरे श्रेष्ठ हैं, कार्तिकेय का ही नाम राज है और श्रेष्ठ हर हुए । एवं ये दोनों महाबली हैं । २१। दीप्ति (प्रकाश) अर्थ में राजधातु (व्याकरण शास्त्र में) पठित है उसमें ऋ (अनुबन्ध) के निकल जाने पर उसके सामने (न) कार के प्रत्यक्ष के रूप में उसके सामने आने पर राज शब्द निष्पन्न होता है । इसलिए देवताओं के सेनापतित्वेन और सदैव दीप्त होने के नाते कार्तिकेय का राज नामकरण अत्यन्त युक्त भी है इसीलिए उन्हें इस नाम से सम्मान दिया गया है ।

डीङ्गतावस्य^१ वै धातोर्दिण्डि शब्दो निपात्यते । ड्यतेऽसौ^२ सदा दिण्डी तेन दिण्डी प्रकीर्तितः ॥३२
 इत्येते प्रवराः प्रोक्ता धात्वर्था नैगमैः शुभैः । एषां संक्षेपतो भूयः सङ्ख्यां वो निगदामि वै ॥३३
 अभिनौ तौ ततो ज्ञेयौ दण्डनायकपिङ्गलौ । तौ सूर्यद्वारपौ ज्ञेयौ राज्ञस्त्रौषौ ततः स्मृतौ ॥३४
 रेवतश्चैच दिण्डिश्च इत्येते प्रवरा मया । अष्टादश समाख्याताः संक्षेपात्सङ्ख्यया मया ॥३५
 इत्येभिर्नामभिस्त्वन्ये दानवानां जिघांसया । परिवार्य स्थिताः सूर्यं नानाप्रहरणायुधाः ॥३६
 सरूपाश्चान्यरूपाश्च विरूपाः कामरूपिणः । परिवार्य स्थिताः सूर्यं गरुडश्च महाबलः ॥३७
 धातुर्दिविति वै प्रौक्तौ क्रीडायां स तु उच्यते । क्रीडन्ते दिवि वै यस्मात्तस्मात्ते दैवताः स्मृताः ॥३८
 ऋचो यजूंषि सामानि यान्युक्तानीह वै मया । नानारूपैः स्थितान्येव रवेस्तानि समन्ततः ॥३९

सुमन्तुर्वाच

इत्येवमुक्तवान्ब्रह्मा ऋषीणां पृच्छतां पुरा । ते श्रुत्वा राध्य देवेशं संसिद्धा दिवि संस्थिताः ॥४०

इति श्री भविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे ब्रह्मर्षिसंवादे प्रवरवर्णनं नाम

चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२४॥

निपातन से होती है । (ड्यतेऽसौ सदा स दिंडिः) इस प्रकार उसका विग्रह भी बनाया गया है ॥३२॥
 व्याकरण के धातु अर्थ वाचक शब्दों द्वारा की गयी व्याख्या सहित इन देव प्रवरों को मैंने बता दिया, अब
 इनकी संख्या भी संक्षेप में तुम्हें बता रहा हूँ ॥३३॥ दो अश्विनी कुमार, दण्डनायक, पिङ्गल, सूर्य के द्वारपाल
 राज्ञ एवं श्रौष, रैवत तथा दिंडि इन्हीं प्रवरों को मैंने बताया था जिनकी संख्या संक्षेप में अठारह

अथ पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

भुवनवर्णनम्

शतानीक उवाच

यदेतद्दृश्यते व्योम सूर्यस्य पुरतो द्विज । तदुच्यते किमात्मा च कथं भूतञ्च कथ्यताम् ॥१

सुमन्तुरवाच

हन्त व्योम प्रवक्ष्यामि सूर्यप्रहरणं शुभम् । यदात्मकं हि यत्प्रोक्तं यथा वसन्ति देवताः ॥२

पुरस्ताच्च चतुःशृङ्गं तद्व्योमायतनं रवेः । व्योमशब्दं चतुःशृङ्गं सर्वदेवमयं च यत् १ ॥३

गैरिकार्णवसम्भूतं यदन्तर्गर्भमाश्रितम् । तत्रोत्पन्नमिदं व्योम कलेर्व्योम मही स्मृता ॥४

वरुणस्य यथा पाशो हुङ्कारो वेधसो यथा । विष्णोश्चापि यथा चक्रं त्रिशूलं त्र्यम्बकस्य च ॥५

इन्द्रस्य च यथा वज्रं तथा व्योम रवेः स्मृतम् । तस्मिन्व्योम्नि त्र्यस्त्रिंशत्क्रीडन्तो यज्ञियाः सुराः ॥६

हरश्च वर्षशुद्धश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥

ईश्वरो भुवनश्चैते रुद्रा एकादश स्मृताः

॥७

आदित्यानां च नामानि विष्णोश्चक्रस्य दीयताम् । अर्यमा च तथा मित्रो भगोऽथ वरुणस्तथा ॥८

विवस्वान्सविता चैव पूषा त्वष्टा तथैव च । अंशोभगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥९

ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवाऽनिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥१०
नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनावुभौ । विश्वेदेवान्प्रवक्ष्यामि नामतस्तान्निबोधत ॥११
ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालकामौ धृतिः कुरुः । शङ्कुमात्रो वामनश्च विश्वेदेवा दश स्मृताः ॥१२
वर्तमाना इमे देवा भविष्यानन्तरे शृणु । यमश्च तुषिताश्चैव^१ वसवो^२ वशवर्तिनः ॥१३
सत्याश्च भूतरजसः साध्याश्च तदनन्तराः । षट्सु मन्वन्तरेष्वेवं देवा द्वादशद्वादश^३ ॥
पारावतास्तथा चान्ये ते ह्यासंस्तुषितैः सह ॥१४
साध्यान्देवान्प्रवक्ष्यामि नामतस्तान्निबोध मे । मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो नारायणस्तथा ॥१५
वृत्तिलम्बो मनुश्चैव समो^४ धर्मश्च वीर्यवान् । वित्तस्वामी प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्तिताः ॥१६
एते यज्ञभुजो देवाः सर्वलोकेषु पूजिताः । आदित्यामेव ते धीर कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ॥१७
विश्वे च वसवः साध्या विज्ञेया धर्मसूनवः । एवं धर्ममुतः सोमस्तृतीयो वसुरिष्यते ॥१८
धर्मोऽपि ब्रह्मणः पुत्रः पुराणे निश्चयं गतः । अथ चेन्द्रान्वसूश्चैव नामभिश्च निबोध मे ॥१९
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वः ततः स्वारोचिषः स्मृतः । उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥२०
इत्येते षडतिक्रान्ताः सप्तमः साम्प्रतो मनुः । वैवस्वतेति विज्ञेयो भविष्याः सप्त चापरे ॥२१
एषामाद्योर्कसार्वर्णिर्ब्रह्मासार्वर्णिरिव च । तस्माच्च भवसार्वर्णिर्धर्मसार्वर्णिरित्युत ॥२२
पञ्चमो दक्षसार्वर्णिः सार्वर्णिः^५ पञ्च कीर्तिताः । रौच्यो भौव्यश्च द्वावन्यावित्येते मनवः स्मृताः ॥२३

सोम, आप, अनिल, अनल, प्रत्यूष, प्रभात ये आठ वसु यहाँ हैं । १०। नासत्य एवं दस्र नामक दोनों अश्विनी कुमार, तथा विश्वदेव भी वहाँ स्थित रहते हैं, उनके नामों को बता रहा हूँ, सुनो । ११। ऋतु, ऋतुर्दक्ष, कालकाम, धृति, कुरु, शङ्कुमात्र, एवं वामन ये दश नाम हैं । १२। इस प्रकार उपरोक्त ये

इन्द्रस्तु विष्णुभुञ्जेयो विद्युतिस्तदनन्तरम् । विभुः प्रभुश्चैव शिखी तथैव च मनोजवः ॥२४
 ओजस्वी साम्प्रतिस्विन्द्रो बलिर्भाव्यस्ततः परम् । अद्भुतस्त्रिदिवश्चैव दशमस्विन्द्र उच्यते ॥२५
 सुसात्त्विकश्च^१ कीर्तिश्च शतधामा^२ दिवस्पतिः । इति भूता भविष्याश्च इन्द्रा ज्ञेयाश्चतुर्दश ॥२६
 कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठश्च भरद्वाजश्च गौतमः । विश्वामित्रो जमदग्निः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ॥२७
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽग्निपरिग्रहान् । प्रवहोथावहश्चैव उद्वहः संवहस्तथा ॥२८
 विवहो निवहश्चैव परिवाहस्तथैव च । अन्तरिक्षचरा^३ ह्येते पृथङ्मार्गविसारिणः ॥२९
 सूर्योऽग्निश्च शुचिर्नाम्ना वैद्युतः पावकः स्मृतः । निर्मन्थः पवमानोऽग्निस्त्रयः प्रोक्ता इमेग्रयः ॥३०
 अग्नीनां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशत्तथैव तु । मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्तसप्तकाः ॥३१
 ऋतुः संवत्सरोऽह्यग्निर्ऋतवस्तस्य जज्ञिरे । ऋतुपुत्राश्च वै पञ्च इति सर्गः सनातनः ॥३२
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्त्वनुवत्सरः ॥३३
 पञ्चमो वत्सरस्तेषामित्येवं पञ्च ते स्मृताः । तेषु संवत्सरो ह्यग्निः सूर्यस्तु परिवत्सरः ॥३४
 सोम इद्वत्सरस्तेषां वायुश्चैवानुवत्सरः । रुद्रस्तु वत्सरो ज्ञेयः पञ्चैता^४ युगदेवताः ॥३५
 आर्तवाः पितरो ज्ञेया ये जाताः ऋतुसूनवः । पितामहास्तु विज्ञेयाः पञ्चाब्दा ब्रह्मणः सुताः ॥३६
 सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ये त्रयः । एते वै पितरस्तेषां ये जीवत्पितृका नराः ॥३७
 आदित्यश्चैव सोमश्च लोहिताङ्गो बुधस्तथा । बृहस्पतिश्च शुक्रश्च तथा हेलिसुतश्च यः ॥३८

विभु, प्रभु, शिखी, मनोजव, ओजस्वी, बलि, अद्भुत, दशवाँ त्रिदिव, सुसात्त्विक, कीर्ति, शतधामा तथा दिवस्पति, यही चौदह नाम वाले इन्द्र भूत एवं भविष्यकाल में होंगे इनमें ओजस्वी नामक आधुनिक इन्द्र हैं ॥२४-२६। उसी प्रकार कश्यप, अत्रि, वशिष्ठ, भारद्वाज, गौतम, विश्वामित्र एवं जमदग्नि ये सप्त

उपरागः शिखी चोभौ नवैते नु ग्रहाः स्मृताः । त्रैलोक्यस्य त्विमे नित्यं भावाभावनिवेदकाः ॥३९
 आदित्यश्चैव सोमश्च द्वावेतौ मण्डलग्रहौ । राहुश्छायाग्रहस्तेषां शेषास्तारा ग्रहाः स्मृताः ॥४०
 नक्षत्राधिपतिः सोमो ग्रहराजो दिवाकरः । पठ्यते चाग्निरादित्य उदकश्चन्द्रमाः स्मृतः ॥४१
 आदित्यः पठ्यते ब्रह्मा विष्णुस्तेषां तु चन्द्रमाः । महेश्वरस्तु विज्ञेयस्तृतीयस्तारकग्रहः ॥४२
 कश्यपस्य सुतः सूर्यः सोमो धर्मसुतः स्मृतः । देवासुरगुरू द्वौ तु नामतस्तौ^१ महाग्रहौ ॥४३
 प्रजापतिमुतावेतावुभौ शुक्रबृहस्पती । बुधः सोमात्मजः श्रीमाञ्छनी रविसुतः स्मृतः ॥४४
 सिंहिकायाः सुतो राहुः केतुस्तु ब्रह्मणः सुतः । सर्वेषां च ग्रहाणां हि अधस्ताच्चरते रविः ॥४५
 ततो दूरं स्मृतं तावद्विधोर्नक्षत्रमण्डलम् । नक्षत्रेभ्यः कुजबुधौ श्वेताद्विस्तदनन्तरम् ॥४६
 तस्मान्माहेश्वरश्चोर्ध्वं धिषणस्तदनन्तरम् । कृष्णश्चोर्ध्वं ततस्तस्मादथ चित्रशिखण्डिजः ॥४७
 एषामेव क्रमः प्रोक्ताश्चासक्तं त्रिदिवं ध्रुवे । आदित्यनिलयो राहुः कदाचित्सोममार्गगः ॥४८
 सूर्यमण्डलसंस्थस्तु^१ शिखी सर्पति सर्वदा । नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भार्गवस्य^२ तु ॥४९
 द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शनिनः स्मृतः । त्रिगुणं^३ मंडलं ज्ञेयं नाक्षत्रं विस्तराद्विधोः ॥५०
 नक्षत्रमण्डालात्तत्र पादहीनो बृहस्पतिः । बृहस्पतेः पादहीनः शुक्रोङ्गारक एव हि ॥५१

बताये गये हैं जो तीनों लोकों की स्थिति एवं नाश होने की सूचना नित्य दिया करते हैं । ३८-३९। सूर्य एवं चन्द्रमा ये दोनों मण्डल ग्रह हैं राहु छाया ग्रह और शेष तारा ग्रह बताये गये हैं । ४०। नक्षत्रों के अधीश्वर चन्द्रमा तथा ग्रहों के राजा सूर्य कहे जाते हैं, इनमें सूर्य अग्नि रूप एवं चन्द्रमा उदक (जल) रूप हैं । ४१। इसी प्रकार आदित्य ब्रह्मा के रूप, चन्द्रमा विष्णु रूप और तीसरा तारक भौम ग्रह महेश्वर का रूप कहा

विस्तारो मण्डलानां तु पादहीनस्तयोर्बुधः । बुधतुल्यानि ऋक्षाणि सर्वऋक्षाणि यानि तु ॥५२
योजनान्यर्धमात्राणि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते । राहुः सूर्यप्रमाणश्च कदाचित्सोमसन्निभः ॥५३
नक्षत्रग्रहमानस्तु^१ केतुस्त्वनियतः स्मृतः । अविज्ञातगतिश्चैव चञ्चलत्वन्नराधिप ॥५४
तथालक्षितरूपस्तु बहुरूपधरो हि सः । भूलोकः पृथिवी प्रोक्ता अन्तरिक्षं भुवः स्मृतम् ॥५५
स्वर्लोकस्त्रिदिवं ज्ञेयं शेषादूर्ध्वं यथाक्रमम् । भूपतिस्तु सदा त्वग्निस्तेनासौ भूपतिः स्मृतः ॥५६
वायुर्नभस्पतिस्तेन तथा सूर्यो दिवस्पतिः । गन्धर्वाप्सरसश्चैव गुह्यकाः सिद्धराक्षसाः ॥५७
भूलोकवासिनः सर्वे अन्तरिक्षचराञ्छृणु । मरुतः सप्तमस्कंधे रुद्रास्तत्रैव चाश्विनौ ॥५८
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवां गणाः । चतुर्थे तु महर्लोके वसन्ते कल्पवासिनः ॥५९
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सहिताः कुरुनन्दन । जनलोके पञ्चमे च वसन्ते भूमिदाः सदा ॥६०
ऋतुः सनत्कुमाराद्या वैराजश्च तथाश्रयाः । सत्यस्तु सप्तमे लोके ह्यपुनर्मार्गगामिनाम् ॥६१
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः । इतिहासविदो यत्र क्रीडन्ते कुरुनन्दन ॥६२
शृण्वन्ति च पुराणानि ये सदा भीमनन्दन । महीतलात्सहस्राणां शतादूर्ध्वं दिवाकरः ॥६३

देने से वह शुक्र एवं मंगल का व्यास बन जाता है ॥५१॥ और इनके व्यास की विस्तृत संख्या का चौथाई भाग निकाल देने से वह बुध का व्यास हो जायगा । बुध के समान ही सभी नक्षत्रों का व्यास है ॥५२॥ जिनका प्रमाण आधेयोजन का कहा गया है इन सब से छोटा और कोई ग्रह व्यास नहीं है । राहु का प्रमाण सूर्यमण्डल के प्रमाण के समान है और कभी वह चन्द्रमण्डल के समान भी हो जाता है ॥५३॥ हे नराधिप ! केतु का प्रमाण नियत नहीं बताया गया है, और चंचल होने के नाते उसकी जाति भी अविदित

शतयोजनकोट्यस्तु^१ भूमेरूर्ध्वं ध्रुवः स्थितः । ततो विंशतिलक्षस्तु त्रैलोक्योत्सेध उच्यते ॥६४
द्विगुणैस्तु सहस्रैस्तु योजनानां शतेषु च । लोकांतरमथो चैवं ध्रुवादूर्ध्वं विधीयते ॥६५
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । भूता विद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोनयः ॥६६
यस्मिन्व्योम्नि त्विमे लोकाः सप्त वै सम्प्रतिष्ठिताः । मरुतः पितरो ह्येते तस्मिन्नेवाग्रयो ग्रहाः ॥६७
यास्त्वप्येताः समाख्याता मयाष्टौ देवयोनयः । मूर्ताश्चामूर्तयश्चैव सर्वास्ता व्योम्नि संस्थिताः ॥६८
एवंविधमिदं व्योम सर्वव्योममयं स्मृतम् । सर्वदेवमयं चैव सर्वग्रहमयं तथा ॥६९
तस्माद्यो ह्यर्चयेद् व्योम तेन सर्वेऽर्चिताः सुराः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शुभार्थी व्योम चार्चयेत् ॥७०
यस्त्वर्चते सदा व्योम भक्त्या श्रद्धासमन्वितः । वृषध्वजसदो राजन्स गच्छेन्नात्र संशयः ॥७१
इति श्रीभविष्ये महापुराणे ब्राह्मे पर्वणि सप्तमीकल्पे व्योम माहात्म्ये भुवनकोशवर्णनं
नाम षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥१२५॥

अथ षड्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः

व्योममाहात्म्यवर्णनम्

सुमन्तुरुवाच

आकाशं खं दिशोव्योम अन्तरिक्षं नभोऽम्बरम् । पुष्करं गगनं मेरुर्विपुलं च बिलं तथा ॥१

सात करोड़ योजन की दूरी पर ध्रुव अवस्थित है । इस प्रकार बीस लाख योजन तीनों लोकों की ऊँचाई है । ६४। ध्रुव से सौ सहस्र (एकलाख) योजन की दुगुनी दूरी पर ऊपर लोकांतर (दूसरे लोक) स्थित

आपोच्छिद्रं तथा शून्यं तमो वै रोदसी तथा । नामान्येतानि ते व्योम्नः कीर्तितानि महीपते ॥२
 लवणक्षीरदध्यम्लघृतमध्विक्षवस्तथा । स्वादूदकश्च सप्तैते समुद्राः परिकीर्तिताः ॥३
 हिमवान्हेमकूटश्च निषधो नील एव च । श्वेतश्च शृङ्गवांश्चैव षडेते वर्षपर्वताः ॥४
 मध्यसंस्थस्तथैतेषां महाराजतपर्वतः । माहेन्द्री चाप्यथाग्नेयी याम्या च नैऋती तथा ॥५
 वारुणी चाथ वायव्या सौम्यैशानी तथैव च । एताः पुर्यस्तु देवानां तथोपरि समाश्रिताः ॥६
 पृथिव्यां तु स्थितो वीर लोकालोकस्तु पर्वतः । ततश्चण्डकपालं तु तस्मात्तत्परतस्तु यः ॥७
 ततोऽग्निर्वायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते । ततो महानहङ्कारः प्रकृतिः पुरुषस्ततः ॥८
 पुरुषादीश्वरो श्रेय ईश्वरेणावृतं जगत् । ईश्वरो भगवन्भानुस्तेनेदं पूरितं जगत् ॥९
 सहस्रांशुर्महातेजाश्चतुर्बाहुर्महाबलः । ऊर्ध्वमप्यथ लोकास्तु प्राङ्मया ये प्रकीर्तिताः ॥१०
 भूयस्तान्सम्प्रवक्ष्यामि अण्डावरणकारकान् । भूर्लोकस्तुभुवर्लोकस्तृतीयः परिकीर्तितः ॥११
 महर्जनस्तपः सत्यः सप्तलोकाः प्रकीर्तिताः । तत^१ स्तवंडकपालं तु तस्माच्च परस्तपः ॥१२
 ततोऽग्निर्वायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते । ततो महान्प्रधानश्च प्रकृतिपुरुषस्ततः ॥१३
 पुरुषादीश्वरो ज्ञेय ईश्वरेणावृतं जगत् । भूमेरधस्तात्सप्तैव लोकानभिमताञ्छृणु ॥१४
 तलं सुतलपाताले तलातलं तथातलम् । वितलं च कुरुश्रेष्ठ सप्तमं च रसातलम् ॥१५

विपुल, विल, आप, छिद्र, शून्य, तम, और रोदसी इतने नाम व्योम के बताये गये हैं । १-२। लवण, क्षीर, खट्टे दधि, घी, मधु, ईख के रस और मीठे जल ये सात समुद्र हैं । हिमवान् हेमकूट, निषध, नील, श्वेत, एवं भृंगवान ये छह वर्ष पर्वत हैं । ३-४। इन्हीं के मध्यभाग में अवस्थित महाराजा सुमेरु नामक पर्वत है उसके ऊपरी भाग में (दिव्यपाल) देवताओं की माहेन्द्री, अग्नेयी, याम्या, नैऋति, वारुणी, वायव्या, सौम्या,